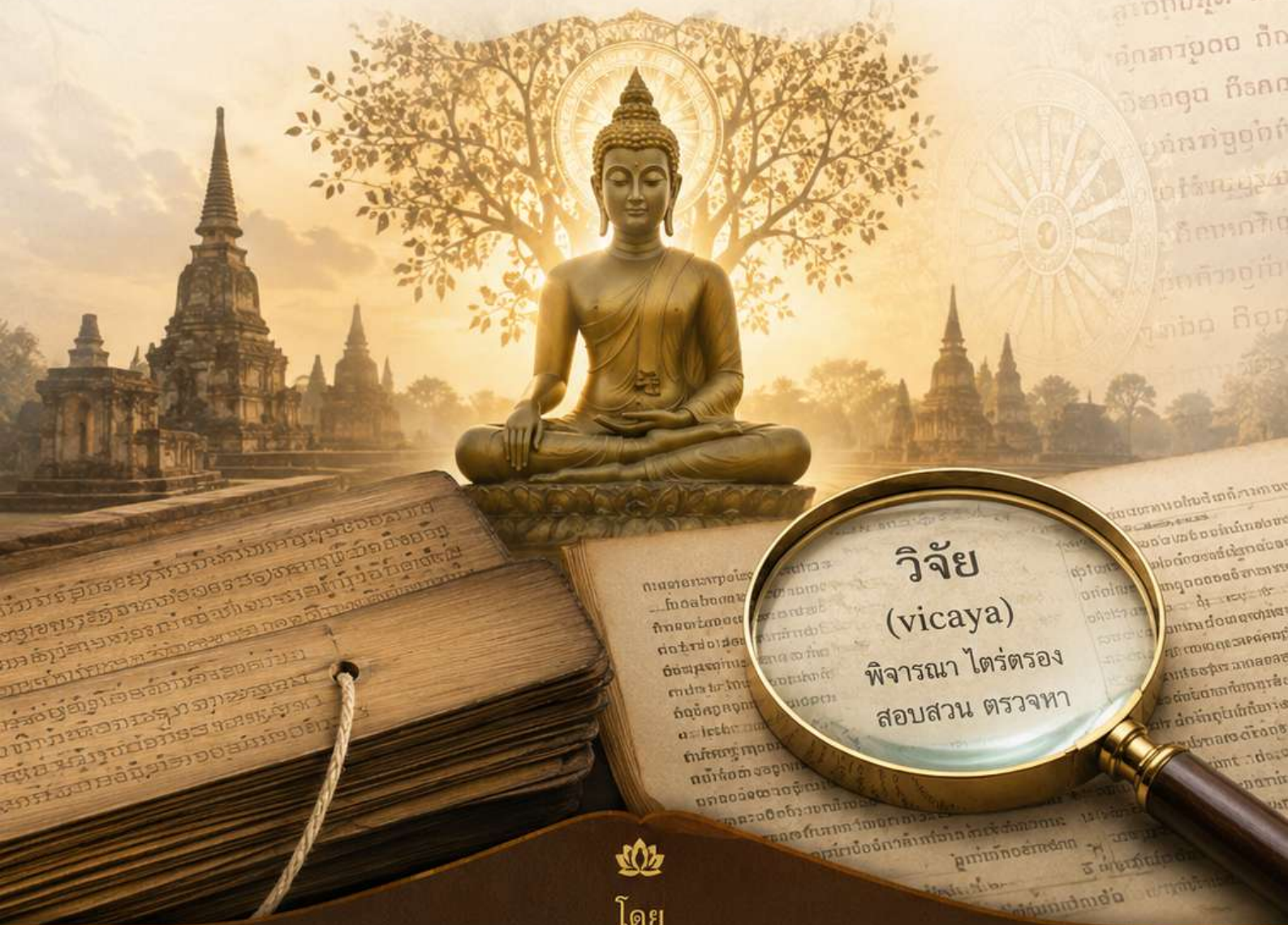

การศึกษาความหมายของ “วิจย”

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

A STUDY ON THE MEANING OF “VICAYA”
IN THERAVADA BUDDHIST SCRIPTURES

โดย

พระมหาไฉ้ ธมฺมเมธี (แช่ฉั่ว)

การศึกษาความหมายของ “วิจย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท
A STUDY ON THE MEANING OF “VICAYA” IN THERAVADA BUDDHIST
SCRIPTURES

พระมหาไฉ่ ธมฺมเมธี (แช่ฉั่ว)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ
รายวิชา สัมมนาพระไตรปิฎก
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

การศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาไธ้ ธมฺมเมธี (แช่ฉั่ว)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ
รายวิชา สัมมนาพระไตรปิฎก
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study on The Meaning of “*Vicaya*” in Theravada Buddhist Scriptures

Phramaha Hai Dhammamedhi (Saechua)

A Thematic Paper Submitted in Partial Fulfillment of Qualifying
Examination Related to the Subject of Seminar on the Tipitaka
Degree of Doctor of Philosophy
Buddhist Studies

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์เรื่อง
“การศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท”เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

.....

ประธานกรรมการ

(พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ. ดร.)

.....

กรรมการ

(ดร.บุญเลิศ โอษฐ์)

.....

กรรมการ

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

.....

(พระมหาไฉ่ ธมฺมเมธี)

ชื่อสารนิพนธ์ : การศึกษาความหมาย “วิจย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท
ผู้วิจัย : พระมหาไธ้ ธมฺมเมธี (แช่ฉั่ว)
ปริญญา : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต(พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมสารนิพนธ์
 : พระมหาสมบุรณ์ วุฑฺฒิกโร, ดร. ป.ธ.๗, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ),
 ศศ.ม. (พุทธศาสนศึกษา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๖ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องวิจยในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และ ๒) เพื่อศึกษาวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมีการวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันโดยวิเคราะห์ (๑) การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (๒) การตีความหมาย และ (๓) การสังเคราะห์ เกี่ยวกับการศึกษาความหมายของ “วิจย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท เพื่อนำเสนอการความหมายของ “วิจย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

ผลการวิจัยพบว่า

แนวคิดเรื่องวิจยในทางพระพุทธศาสนาใช้คำศัพท์ว่า วิจโย มาจากรูปวิเคราะห์ว่า วิ+จิ+ณ=วิจย แปลว่า การเลือกเฟ้น ความค้นหา การพิจารณา การวิจัยเป็นผลจากการตรัสรู้สังขารผ่านการศึกษา การค้นคว้า การวิเคราะห์ การวิพากษ์ และจากประสบการณ์จริงของพระพุทธเจ้า โดยใช้กระบวนการวิจัยตามหลักอริยสัจ ๔

วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกโดยใช้คำศัพท์ วิจย วิจโย วิจย ในการค้นหาจะปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๔๑๖ ศัพท์ ๒ คัมภีร์ คือ พระสุตตันตปิฎกจำนวน ๑๙ เล่ม ๑๗๘ ศัพท์ และพระอภิธรรมปิฎกจำนวน ๔ เล่ม ๒๓๘ ศัพท์ โดยมีคำว่า ธัมมวิจโย (ความวิจัยธรรม, ความเลือกเฟ้นธรรม) มากที่สุดจำนวน ๑๖๓ ศัพท์ รองลงมาคำว่า ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเฟ้นธรรม) จำนวน ๑๓๒ ศัพท์ และการวิจัยเป็นการอธิบายความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความเฟ้นธรรม โดยทั้งหมดสรุปลงในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และปรากฏในคัมภีร์เนติปิฎกในส่วนของการวิจยหาระ ๑๑ ประเภท คือ ปทวิจย ปัญหาวิจย วิสัชชนาวิจย ปุพพาปรวิจย อัสดารทวิจย อาทินาวิจย นิสสรณวิจย ผลวิจย อุปายวิจย อาณัตตวิจย และอนุกตติวิจย

Thematic Paper Title : A Study on The Meaning of “*Vicaya*” in Theravada Buddhist Scriptures
Researcher : Phramaha Hai Dhammamedhi (Saechua)
Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)
Thematic Paper Supervisory
: Phramaha Somboon Vuddhikaro, Dr., Pali VII, B.A. (English), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)
Date of Completion : March 6, 2019

Abstract

This research was of the objectives 1) to study the concept of “*Vicaya*” in Theravada Buddhism and 2) to study “*Vicaya*” in the Theravada Buddhist scriptures. This research is a qualitative research studying data from the Tipitaka, the commentaries, and the contemporary Buddhist literature. The research based on the methodologies as follows: (1) descriptive analysis (2) interpretation, and (3) synthesis of the meaning of “*Vicaya*” in the Theravada Buddhist scriptures. The research was made by using contextual content for analysing techniques to present the meaning of “*Vicaya*” basing on the Theravada Buddhist scriptures.

The research found that the concept of “*Vicaya*” in Buddhism derives from *Vicaya* [vi+ci] referring to search, research, investigation, or examination. The research in Buddhism was considered as the result of the Buddha’s enlightenment of the four noble Truths. It found that the word “*Vicaya*” was used in the form of “*Vicaya*”, “*Vicayo*”, and “*Vicayam*”. These words were seen generally in Theravada Buddhist scriptures as follows: 178 words were seen in Suttanta Pitaka, 238 words in Adbidhamma Pitaka. The word of “*Dhammavicayo*” was mostly seen (about 163 words), following by the word of “*Dhammavicayasambojchong*” (approximately 132 words). In the significant meaning, these words could be comprehended into the teaching of the 37 Podhipakkhiyadhammas in Buddhism. In addition, the *Netti-Pakarana*, also, presented the 11 kinds of *Vicaya-hāra* as follows: *Pada-vicaya*, *Pañha-vicaya*, *Vissajjana-vicaya*, *Pubbāpara-vicaya*, *Assāda-vicaya*, *Ādīnava-vicaya*, *Nissaraṇa – vicaya*, *Phala-vicaya*, *Upāya-vicaya*, *āṇatti-vicaya*, and *anugīti-vicaya*

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยดีเพราะได้รับความช่วยเหลือจากบุคคลที่เกี่ยวข้องหลายท่านด้วยกัน ผู้วิจัยจึงขอเวยนามแสดงความขอบคุณให้ปรากฏไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผู้เป็นประธานกรรมการควบคุมสารนิพนธ์ ที่ได้ให้โอกาสด้านการศึกษา และการทำหน้าที่อาจารย์ที่ปรึกษา ที่ได้สละเวลา อ่านตรวจแก้ไขต้นฉบับ พร้อมให้คำแนะนำในการแก้ไขปรับปรุงสารนิพนธ์ของผู้วิจัยด้วยดีตลอดมา

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาทวิ มหาปัญญา, ผศ.ดร. ประธานคณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์ และขอเจริญพรอนุโมทนาขอบคุณ ดร. บุญเลิศ โอฐสุ คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์ ที่ได้ให้โอกาสอ่านตรวจแก้ไขต้นฉบับ พร้อมให้คำแนะนำในการแก้ไขปรับปรุงสารนิพนธ์ของผู้วิจัยด้วยดีตลอดมา

ขอกราบขอบพระคุณพระเทพปริยัติเมธี, รศ.ดร. รองอธิการบดีวิทยาเขตนครสวรรค์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในฐานะพระอุปัชฌาย์และผู้บังคับบัญชาในที่ทำงานของผู้วิจัยประดุจดั่งบิดาของผู้วิจัยที่ได้ถวายทุนการศึกษา พร้อมทั้งให้กำลังใจ เวลา และเปิดโอกาสให้ผู้วิจัยทำสารนิพนธ์ได้อย่างเต็มที่

ขออนุโมทนาขอบคุณโครงการทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทย ที่ได้สนับสนุนการศึกษาพุทธศาสนาชั้นสูงระดับปริญญาเอกในครั้งนี้

ขออนุโมทนาขอบคุณอาจารย์ เจ้าหน้าที่ของบัณฑิตวิทยาลัย และวิทยาเขตนครสวรรค์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ให้กำลังใจ ที่อำนวยความสะดวกในการค้นคว้าหาข้อมูลแก่ผู้วิจัยด้วยดีตลอดมา

คุณค่า และคุณประโยชน์ใดๆ ทั้งประโยชน์ในเชิงวิชาการและประโยชน์ในเชิงสังคมอันจะพึงมีจากสารนิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา อาจารย์บูชา และบุพการีบูชา ในพระสัทธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เจริญรุ่งเรืองและตั้งมั่นสถิตสถาพรตลอดกาลนาน

ขอพลานิสงส์แห่งคุณงามความดีอันเกิดจากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้จงโปรดมีแก่คุณพ่อได้ คุณแม่ลำพรวน แซ่ฉั่ว และครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ ผู้มีอุปการคุณทุกท่านทั้งที่เวยนามมาแล้วในเบื้องต้น และไม่สามารถเวยนามถึงได้ ที่ได้ช่วยเหลือ ที่ได้ให้กำลังใจ และได้ให้ความอุปถัมภ์ปัจจัย ๔ ผู้วิจัยขอถือว่าทุกท่านเป็นผู้มีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์คุณประโยชน์ให้สารนิพนธ์มีคุณค่ายิ่งขึ้น

พระมหาไธ้ ธมฺมเมธี (แซ่ฉั่ว)

๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ช
สารบัญภาพ	ณ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามการวิจัย	๔
๑.๓ วัตถุประสงค์การวิจัย	๔
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๒๐
๑.๘ วิธีการดำเนินการวิจัย	๒๐
๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับ	๒๑
บทที่ ๒ แนวคิดเรื่องความหมาย “วิจัย” ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท	๒๒
๒.๑ ความหมายการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา	๒๓
๒.๒ ลำดับเหตุการณ์แสวงหาความรู้ความจริงในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า	๒๓
๒.๓ การวิจัยในทางพระพุทธศาสนา	๒๔
๒.๔ กระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา	๒๕
๒.๕ บทสรุป	๓๒
บทที่ ๓ วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท	๓๔
๓.๑ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท	๓๔
๓.๒ วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท	๓๕
๓.๒.๑ การค้นคำศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก	๓๕
๓.๒.๒ การค้นคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น	๔๔

เรื่อง	หน้า
๓.๓ สรุปการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท	๔๖
๓.๓.๑ การวิจัยที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก	๔๖
๓.๓.๒ การวิจัยที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก	๕๙
๓.๓.๓ การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์เนติปกรณ์	๗๔
๓.๔ บทสรุป	๗๗
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	๗๙
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๗๙
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๘๑
บรรณานุกรม	๘๓
ประวัติผู้วิจัย	๘๖

สารบัญตาราง

	ตารางที่	หน้า
๓.๑	แสดงความความถี่ของคำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ในพระไตรปิฎก	๔๐
๓.๒	แสดงความความถี่ของคำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ในพระไตรปิฎกตามหมวดคัมภีร์	๔๒

สารบัญภาพ

	ภาพที่	หน้า
๑.๑	แสดงกรอบแนวคิดในการทำวิจัย	๑๕
๒.๑	แสดงกระบวนการวิจัยตามแนวพระพุทธศาสนา	๒๕
๒.๒	แสดงกระบวนการแสวงหาความรู้ตามหลักอริยสัจ	๒๙

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นหลักโดยใช้ระบบย่อคำ ดังต่อไปนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.ม. (บาลี)	= วินัยปิฎก มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรคบาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกบาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกบาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกบาลี	(ภาษาบาลี)
ม.อุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ข. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย ขนธวรรคบาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ข. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย ขนธวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย สฬายตนวรรคบาลี	(ภาษาบาลี)
ส.สพ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาบาลี)
ส.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย	(ภาษาไทย)
อง.เอกก. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย เอกกนิบาตบาลี	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย ทุกนิบาตบาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย ติกนิบาตบาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ติก. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (บาลี)	= องคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตบาลี	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก. (ไทย)	= องคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)

ขุ.ชา.สฎฐิ.(บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สฎฐินิปาตชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. สฎฐิ(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สฎฐินิปาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.สตุตติ.(บาลี)= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สตุตตินิปาตชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. สตุตติ (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สตุตตินิปาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อสีติ.(บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อสีตินิปาตชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. อสีติ (ไทย)= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อสีตินิปาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ม.(บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิปาตชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. ม.(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิปาตชาตก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.จ. (บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทศ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฎิสมภิทามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี) = อภิธัมมปิฎก ธมมสังคณีปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย) = อภิธัมมปิฎก ธัมมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี) = อภิธัมมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธัมมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี) = อภิธัมมปิฎก ปุคคลปญญุตติปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย) = อภิธัมมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

๒. การระบุเลขหมายพระไตรปิฎก

ในงานวิจัยฉบับนี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นหลักการอ้างอิง พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีใช้ระบบระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ขุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๓๒๑-๓๒๒/๗๒ หมายความว่า การอ้างอิงนั้นระบุถึง = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธมมปทปาติ ฉบับภาษาบาลี พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ ข้อที่ ๓๒๑-๓๒๒ หน้าที่ ๗๒ ส่วนพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยจะระบุเล่ม / ข้อ / หน้า/ เช่น ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/ ๓๒๑-๓๒๒/ ๑๓๓ หมายความว่า ระบุถึง = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท ฉบับภาษาไทย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ ข้อที่ ๓๒๑-๓๒๒ หน้าที่ ๑๓๓ เป็นต้น

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในโลกวิชาการปัจจุบัน การวิจัยได้รับการยอมรับนำมาใช้เป็นเครื่องมือแสวงหาความรู้ความจริงเพื่อสร้างความก้าวหน้า ต่อยอดความรู้ทางวิชาการแต่ละสาขา โดยมีความเชื่อกันว่า ความรู้ความจริงที่ได้จากการใช้การวิจัยดำเนินการนั้นจะเป็นสิ่งที่เชื่อถือได้และเป็นที่ยอมรับโดยทั่วกัน^๑ การวิจัย (research) เป็นการกระทำของมนุษย์เพื่อค้นหาความจริงในสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่กระทำด้วยพื้นฐานของปัญญา ความมุ่งหมายหลักในการทำวิจัยได้แก่การค้นพบ (discovering), การแปลความหมาย, และ การพัฒนากรรมวิธีและระบบ สู่ความก้าวหน้าในความรู้ด้านต่าง ๆ ในเชิงวิทยาศาสตร์ที่หลากหลายในโลกและจักรวาล การวิจัยอาจต้องใช้หรือไม่ต้องใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ก็ได้ โดยที่ปรัชญาการวิจัยมีความสำคัญต่อการวิจัยในแต่ละครั้งอย่างมาก เพราะหากผู้วิจัยไม่เข้าใจปรัชญาการวิจัยก็จะส่งผลให้การวิจัยในครั้งนั้นไม่มีประสิทธิภาพ การทำความเข้าใจในกระบวนการค้นพบปรัชญาของการวิจัยจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง โดยผู้วิจัยจำเป็นต้องเข้าใจลักษณะของกระบวนการค้นพบปรัชญาทางด้านภววิทยา (Ontology) หรือการกำหนดความรู้ว่าคืออะไร รวมทั้งการทำความเข้าใจในเรื่องญาณวิทยา (Epistemology) ที่มุ่งหาความสัมพันธ์ระหว่างความจริงกับผู้แสวงหาความจริงว่าเป็นอย่างไร ตลอดจนวิธีวิทยา (Methodology) ซึ่งเป็นการบอกให้ผู้วิจัยพิจารณาเลือกแนวทางหรือรูปแบบของการศึกษาเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องและเหมาะสมมากที่สุด หลังจากนั้นผู้วิจัยจำเป็นต้องสร้างหรือเลือกยุทธศาสตร์ของการวิจัย เพราะหากผู้วิจัยไม่มียุทธศาสตร์ก็เหมือนกับว่าการศึกษาในครั้งนั้นไม่มีทิศทางที่ชัดเจน เนื่องจากยุทธศาสตร์ของการวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเชิงปริมาณและการวิจัยเชิงผสมผสานต่างก็มีรูปแบบของตนเองเฉพาะ

พระพุทธศาสนาเป็นผลการตรัสรู้สัจธรรมผ่านการศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ วิพากษ์ และวิจัยจากประสบการณ์จริงของพระพุทธเจ้า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการวิจัยด้วยการวิจัยโดยมนุษย์และเพื่อประโยชน์สุขแห่งมวลมนุษยชาติ ตลอดจนบรรดาสรรพสิ่งที่มีชีวิต ในอรรถกถาพระอภิธรรม อัญญาสาสนี ได้อธิบายการวิจัยพระอภิธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ว่า

ก็ในพระสูตรทั้งหลายเหล่าอื่นมีนิทานเพียงอย่างเดียวเท่านั้น (แต่ว่า) ในอภิธรรม มีนิทาน ๒ อย่าง คือ (๑) อธิคมนิทาน (๒) เทสนานิทาน

^๑ รัตน์ บัณฑิต, ปรัชญาวิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑.

บรรดานิทานทั้ง ๒ นั้น อธิคมนิทาน บัณฑิตพึงทราบว่าเริ่มตั้งแต่พระทศพลพระนามว่าที่ปึงกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ เทศนานิทาน บัณฑิตพึงทราบจนถึงการประกาศพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทานของพระอภิธรรม อันสมบูรณ์ ด้วยนิทานทั้งสองอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบการตั้งปัญหาดังต่อไปนี้ก่อน ถ้ามว่า พระอภิธรรมนี้ ถูกอบรมให้เจริญมาด้วยอะไร ให้จงถามไว้ในที่ไหน บรรลุแล้ว ณ ที่ไหน บรรลุแล้วในกาลไร ใครบรรลุ วิจัยแล้ว ณ ที่ไหน วิจัยแล้วในกาลไร ใครวิจัยแล้ว แสดง ณ ที่ไหน แสดงแล้ว เพื่อประโยชน์แก่ใคร แสดงแล้วเพื่ออะไร พวกใครรับไว้ พวกไหนกำลังศึกษา พวกไหนศึกษาแล้ว พวกไหนยอมทรงจำไว้ เป็นคำของใคร ใครนำมา

ในปัญหานี้ มีคำวิชันาดังต่อไปนี้ :- ถ้ามว่า อภิธรรมนี้อบรมให้เจริญมาด้วยอะไร ตอบว่า อบรมให้เจริญมาด้วยศรัทธาอันมุ่งไปสู่ปัญญาเครื่องตรัสรู้ ถ้ามว่า ให้จงถามไว้ ณ ที่ไหน ตอบว่า ให้จงถามมาในชาตก ๕๕๐ เรื่อง ถ้ามว่า บรรลุแล้ว ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์ ถ้ามว่า บรรลุในกาลไร ตอบว่า ในวันเพ็ญเดือน ๖ ถ้ามว่า ใครบรรลุ ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ถ้ามว่า วิจัย ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์ ถ้ามว่า วิจัยในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว ถ้ามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ถ้ามว่า แสดง ณ ที่ไหน ตอบว่า แสดงในสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ ถ้ามว่า แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ตอบว่า แก่เทวดาทั้งหลาย ถ้ามว่า แสดงแล้วเพื่ออะไร ตอบว่า เพื่อออกจากโอฆะ ๔ ถ้ามว่า ใครรับไว้ ตอบว่า พวกเทพ ถ้ามว่า ใครกำลังศึกษา ตอบว่า พระเสขะ และกัลยาณปุถุชน ถ้ามว่า ใครศึกษาแล้ว ตอบว่า พระอรหันตชินาสพ ถ้ามว่า ใครทรงจำไว้ ตอบว่า เป็นไปแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นยอมทรงจำไว้ ถ้ามว่า เป็นถ้อยคำของใคร ตอบว่า เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ถ้ามว่า ใครเป็นผู้นำมา ตอบว่า อันอาจารย์ทั้งหลาย นำสืบทอด ๆ กันมา

พระพุทธศาสนาเกิดจากผลงานวิจัยที่ยิ่งใหญ่และยอดเยี่ยมที่สุดของมนุษยโลกเท่าที่มนุษย์เคยมีมา มีหลักฐานยืนยันคือ พระไตรปิฎก ที่บรรจุองค์ความรู้เกี่ยวกับความจริง ความถูกต้องดีงาม และสิ่งที่ยังคุณประโยชน์ครบถ้วนทั้งคฤโลกและคฤธรรม (Secularism and Spiritualism) ทั้งที่เป็นลักษณะศิลป์ และที่เป็นลักษณะศาสตร์ (Art and Science) ทั้งหมดรวบรวมอยู่ในประมวลคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^๒ มิ่งค ๙ เรียกว่านวัคสัตตศาสน์ ประกอบด้วย (๑) สุตตะ คือระเบียบคำที่เป็นความเรียงแสดงหรือบรรยายข้อธรรมให้ผู้ฟังเห็นประจักษ์ บางกรณีอาจบรรยายเป็นอุปมาโวหาร หรือตั้งประเด็นปัญหาขึ้นถามแล้วตอบเอง (๒) เคยยะ คือระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองผสมกับคำประเภทร้อยแก้ว (๓) เวยยาकरणะ คือระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยแก้วล้วน (๔) คาถา คือระเบียบคำที่เป็นประเภทร้อยกรองล้วน (๕) อุทาน พระคาถาหรือพระดำรัสที่ทรงเปล่งด้วยพระทัยอันสพรคด้วยสมณัสสัมปยุตด้วยญาณ อาจเป็นคำประเภทเวยยาकरणะ เป็นคำประเภทคาถา (๖) อิติวุตตะกะ คือระเบียบคำที่มีการกล่าวอ้างข้อความอื่นมาประกอบโดย มีคำว่า “วุตติ เหตุ ภาควตา? (สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นคำเชื่อมความเพื่อนำเข้าสู่คาถาหรือ

^๒ สิทธิ บุตรอินทร์, **ปรัชญานิพนธ์**, (กรุงเทพมหานคร: สยามปริทัศน์, ๒๕๕๙), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

พุทธพจน์ (๗) ขาดกะ คือระเบียบคำที่มุ่งเล่าเรื่องในอดีต เป็นบุพจริยา (๘) อัပ္พุตธรรม คือระเบียบคำที่แสดงถึงเรื่องที่นำอัศจรรย์ไม่เคยมี และ (๙) เวทัลละ คือระเบียบคำแบบถามตอบ^๓ นวัคส์ตฤศาสูตรได้รับการบันทึกไว้อย่างละเอียดในพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกและคัมภีร์เกี่ยวเนื่องเนื้อหาวิชาความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับพระไตรปิฎก และคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งจะช่วยให้ผู้ศึกษามีความรู้ทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องแม่นยำ^๔ พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์บรรจุคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระธรรมวินัย พระพุทธองค์ได้กล่าวพระปัจฉิมวาจาว่าพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์ว่า “ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา” ข้อนี้พวกเธอไม่พียงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย”^๕ พระไตรปิฎกจึงเป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชนสามารถเข้าเฝ้าพระศาสดา และศึกษาหลักคำสอนได้ แม้พระพุทธองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็ตาม การปลุกสังคายนาเป็นจุดเริ่มต้นของพระพุทธศาสนาเถรวาทมติของการสังคายนาเป็นการยอมรับคำสอน และสวดพร้อมกัน แล้วยอมรับเป็นแบบแผนที่ต้องทรงจำด้วยมุขปาฐะ (ปากเปล่า) ถ่ายทอดมาแก่พระสาวกรุ่นหลัง จนมีการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกประมาณ พ.ศ. ๔๖๐ ณ อาโลกเลณสถาน ในมลชนบท ลังกาทวีป ปัจจุบันพระไตรปิฎกภาษาบาลีของพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นที่ยอมรับว่าเก่าแก่ สมบูรณ์ และถูกต้องแม่นยำที่สุด^๖

พระไตรปิฎกภาษาบาลีของเถรวาทที่รักษาไว้ด้วยการท่องจำ และจารึกเป็นอักษร จากนั้นได้เผยแผ่ไปยังนานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา แต่ละประเทศได้ใช้อักษรของตนจารึกพระไตรปิฎกบาลี และศึกษาเล่าเรียนพระบาลีจนแปลพระไตรปิฎกสู่ภาษาของตนเป็นคัมภีร์^๗ คำว่าคัมภีร์แปลว่าลึกลับ คัมภีร์พระพุทธศาสนาบรรจุคำสั่งสอนลึกลับซึ่งยากที่จะเข้าใจ อุปมาเหมือนมหาสมุทรคือลึกลงไปเรื่อยๆ การศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาให้เข้าใจได้ดีต้องศึกษาคัมภีร์ไปตามลำดับโดยศึกษาเนื้อหาจากง่ายไปหายาก ถ้าไม่เข้าใจหลักธรรมหรือคำศัพท์ข้อใด ก็จะต้องอาศัยคัมภีร์รองจากนั้นช่วยอธิบายเพื่อให้เกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้น คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีลำดับความสำคัญจากยากไปหาง่าย ประกอบด้วย พระไตรปิฎกหรือพระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และตัปพนิมุต เป็นต้น^๘

องค์ความรู้ในพระไตรปิฎกนั้นมีความลึกซึ้งและกว้างขวาง มีหลักคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์แล้วยังมีองค์ความรู้ที่ครอบคลุมศาสตร์ทางโลกอันประกอบด้วยมนุษยศาสตร์ (สังขารโลก) ที่ได้กล่าวถึงตัวมนุษย์โดยเน้นโลกภายในของมนุษย์เช่น จิตใจ ความรู้สึก คุณค่าของความเป็นมนุษย์

^๓ พระมหาอดิสร ธีรสีโล, **ประวัติคัมภีร์บาลี**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า คำนำ.

^๔ ขาติเมธี หงษา, **พระไตรปิฎกเบื้องต้น**, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๕๙), หน้า คำนำ.

^๕ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

สังคมศาสตร์ (สัตวโลก) ที่ได้กล่าวถึงมนุษย์กับความสัมพันธ์ของมนุษย์ด้วยกันเป็นโลกภายนอกของมนุษย์ทางด้านสังคม และวิทยาศาสตร์ (โอกาสโลก) ที่ได้กล่าวถึงมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพเป็นโลกภายนอกของมนุษย์ องค์ความรู้ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกจะเน้นเรื่องมนุษยศาสตร์เป็นหลัก รองลงมาคือสังคมศาสตร์ ส่วนวิทยาศาสตร์มีการกล่าวถึงบ้างแต่ก็พิสูจน์ยืนยันด้วยกระบวนการวิทยาศาสตร์ได้ เนื่องจากองค์ความรู้นั้นเกิดจากการเห็นแจ้งด้วยการภาวนามยปัญญาของพระพุทธเจ้า^๙

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่า พระพุทธศาสนาเกิดจากการวิจัยของพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยนำเอาวิธีวิทยาในการศึกษาการวิจัยในโลกวิชาการปัจจุบันมาเป็นตัวตั้ง และนำไปสู่การศึกษาการวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เนื่องจากพระพุทธศาสนามีประวัติมายาวนานและฝังลึกอยู่ในวิถีชีวิต และวิถีคิดของคนที่น่าถือพระพุทธศาสนา แทรกซึมอยู่วัฒนธรรม ประเพณี และบุคคล ล้วนเป็นปรากฏการณ์เชิงลึก และมีพลังต่อการขับเคลื่อนสังคม และการตอบคำถามเชิงพฤติกรรมและการคิด โดยอาศัยแนวทางพระพุทธศาสนาเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการบวนการวิจัย

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ แนวคิดเรื่องความหมายของ “วิจัย” ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นเช่นไร

๑.๒.๒ วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมีอะไรบ้าง

๑.๓ วัตถุประสงค์การวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การดำเนินการวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท มุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน ทั้งในส่วนที่เป็นหลักการ แนวคิด ทฤษฎี และปฏิบัติการ “วิจัย” ในประเด็นที่เกี่ยวกับวิจัยในพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา

^๙ กองวิชาการ, *สรรพศาสตร์ในพระไตรปิฎก*, (มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย, ๒๕๕๑), หน้า

๑.๕ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัย หมายถึง การเลือกเฟ้น ความค้นหา การพิจารณา ในทางพระพุทธศาสนาใช้ คำศัพท์ว่า วิจัย ซึ่งรูปศัพท์แยกวิเคราะห์ได้ว่า วิ+จิ+ณ = วิจัย ในภาษาบาลีโรมันว่า Vicayo แปลว่า Research Investigation ในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า Vicaya ในคัมภีร์อริยธานวรรณาได้กล่าวถึงศัพท์ การคิด การเลือก การวิจัย การค้นคว้าไว้ ๒ ศัพท์ คือ วิจัย และ มคคณา

กระบวนการวิจัย หมายถึง หลักอริยสัจ ๔ เป็นกระบวนการวิธีวิทยาการวิจัยตาม แนวทางพระพุทธศาสนาในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเปรียบได้กับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แต่อริยสัจจะมีกระบวนการวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ กระบวนการคือ กระบวนการเกิดเป็นกระบวนการคิด ในปัญหาการวิจัยอันประกอบด้วยทุกข์ (ผล) เป็นขั้นกำหนดปัญหาว่าคืออะไร อยู่ที่ไหน และมี ขอบเขตแคใด และสมุทัย (เหตุ) เป็นขั้นสืบสาวเหตุด้วยการหยั่งหาสาเหตุของปัญหาโดยการวิธีการ ของปรัโตโฆษะอันเป็นเสียงจากภายนอกอันเป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการอันเป็นกระบวนการ คิด ๑๐ ประการ และกระบวนการดับเป็นกระบวนการแก้ปัญหานั้นประกอบด้วยนิโรธ (ผล) เป็นขั้น เเก้ปัญหานี้เพื่อให้เห็นกระบวนการแก้ปัญหานั้นเป็นไปได้อย่างไร และมรรค (เหตุ) เป็นขั้นเพ้นหา มรรค ด้วยกระบวนการแสวงหา การตรวจสอบ และการสรุปผล

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง หนังสือหรือตำราทางพระพุทธศาสนาที่ บัณฑิตพระธรรมวินัยอันเป็นพระสัทธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันเรียกว่าพระสัทธรรม คัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วย (๑) พระไตรปิฎก บัณฑิตสัทธรรมเป็นพระพุทธพจน์ของ พระพุทธเจ้าและคำสอนของพระสาวก (๒) ปกรณวิเสส บัณฑิตผลงานอิสระของพระเถระผู้แตกฉานใน พระธรรมวินัยอธิบายธรรมวินัยโดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ต่างๆ (๓) อรรถกถา บัณฑิตคำขยายและคำอธิบายความในพระไตรปิฎก (๔) ฎีกาบัณฑิตคำขยายเนื้อความหรือแต่งแก้ ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น (๕) อนุฎีกาบัณฑิตคำเสริมความเป็นการแต่งแก้หรือ อธิบายฎีกา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Literature Review) ในที่นี้ผู้วิจัยมี จุดมุ่งหมายเพื่อสำรวจภาพรวมขององค์ความรู้การวิจัยว่าดำเนินไปในทิศทางใด เพื่อสำรวจงานวิจัยที่ เกี่ยวข้องนี้ไปเข้าช้อนงานที่นักวิชาการท่านอื่นๆ ได้ทำมาแล้ว และเพื่อชี้ให้เห็นช่องว่างทางวิชาการที่ นักวิชาการท่านอื่นๆ ยังไม่ได้ศึกษาหรือศึกษาบ้างแล้วยังไม่ครอบคลุมมากพอ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

นักวิชาการที่เสนอเรื่องการวิจัยมีหลายท่านด้วยกัน ต่อไปนี้ผู้วิจัยจะขอนำเสนอเฉพาะงาน เขียนที่เห็นว่าสำคัญและเกี่ยวข้องกับการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในส่วนนี้มี

มุ่งหมายให้เกิดความเข้าใจว่าแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการวิจัย ได้มีนักวิชาการได้เขียนหนังสือการวิจัยไว้หลายท่าน ดังนี้

ในสมัยครั้งพุทธกาลมีผลงานของพระสารีบุตรอันประกอบด้วยมหานิเทศพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙ จุฬนิเทศพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐ และปฏิสัมภิทามรรคเทศพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑ ที่ได้อธิบายในส่วนของการวิจัย (วิจัย) ในการศึกษาคำสอนทางพระพุทธศาสนา และผลงานของพระมหากัจจายนะได้เขียนคัมภีร์เนตติปกรณ์ในเรื่องของวิยหาระ และพระธรรมบาลเถระได้มาอธิบายเนื้อเพิ่มเติมในส่วนของอรรถกถาและฎีกา โดยมีเนื้อหาโดยย่อ ดังนี้

พระมหากัจจายนเถระ^{๑๐} ได้เขียนคัมภีร์ “เนตติปกรณ์” พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย คัมภีร์เล่มนี้ประกอบด้วยด้วยเนื้อหาสังคหะ (ปริจเฉทย่อความ), อุทเทสวาระ (ปริจเฉทแสดงอุทเทศ), นิทเทสวาระ (ปริจเฉทแสดงนิเทศ), ปฏินิทเทสวาระ (ปริจเฉทแสดงปฏินิเทศ) จำนวน ๑๖ เรื่อง ๑) เทสนาหารวิงค์ (รายละเอียดเทสนาหาระ) ๒) วิยหารวิงค์ (รายละเอียดวิยหาระ) ๓) ยุตติหารวิงค์ (รายละเอียดยุตติหาระ) ๔) ปทัฏฐานหารวิงค์ (รายละเอียดปทัฏฐานหาระ) ๕) ลักขณหารวิงค์ (รายละเอียดลักขณหาระ) ๖) จตุพยุหารวิงค์ (รายละเอียดจตุพยุหาระ) ๗) อาวัฏฐานหารวิงค์ (รายละเอียดอาวัฏฐานหาระ) ๘) วิภัตติหารวิงค์ (รายละเอียดวิภัตติหาระ) ๙) ปริวัตตนหารวิงค์ (รายละเอียดปริวัตตนหาระ) ๑๐) เวจจนหารวิงค์ (รายละเอียดเวจจนหาระ) ๑๑) ปัญญัตติหารวิงค์ (รายละเอียดปัญญัตติหาระ) ๑๒) โอตรณหารวิงค์ (รายละเอียดโอตรณหาระ) ๑๓) โสธนหารวิงค์ (รายละเอียดโสธนหาระ) ๑๔) อธิฏฐานหารวิงค์ (รายละเอียดอธิฏฐานหาระ) ๑๕) ปริกขารหารวิงค์ (รายละเอียดปริกขารหาระ) ๑๖) สมารโปนหารวิงค์ (รายละเอียดสมารโปนหาระ), นยสมุฏฐาน (เหตุเกิดของนัย), สาสนปฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) ประกอบด้วย สาสนปฏฐาน ๑๖ สาสนปฏฐาน ๒๘

พระธรรมบาลเถระ^{๑๑} ได้เขียนคัมภีร์ “เนตติอรรถกถา : คัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์” พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย คัมภีร์เล่มนี้ประกอบด้วยด้วยเนื้อหาสังคหะ (คำอธิบายสังคหะ), อุทเทสวาระ (คำอธิบายอุทเทสวาระ), นิทเทสวาระ (คำอธิบายนิทเทสวาระ), ปฏินิทเทสวาระ (คำอธิบายปฏินิทเทสวาระ) ๑๖ เรื่อง คือ ๑) เทสนาหารวิงค์ ๒) วิยหารวิงค์ ๓) ยุตติหารวิงค์ ๔) ปทัฏฐานหารวิงค์ ๕) ลักขณหารวิงค์ ๖) จตุพยุหารวิงค์ ๗) อาวัฏฐานหารวิงค์ ๘) วิภัตติหารวิงค์ ๙) ปริวัตตนหารวิงค์ ๑๐) เวจจนหารวิงค์ ๑๑) ปัญญัตติหารวิงค์ ๑๒) โอตรณหารวิงค์ ๑๓)

^{๑๐} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), จำนวน ๗๘๑ หน้า.

^{๑๑} พระธรรมบาลเถระ, เนตติอรรถกถา: คัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์, พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย, (นครปฐม: ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), จำนวน ๗๒๐ หน้า.

โสณहारวิกังควรรณา ๑๔) อธิภูฐานहारวิกังควรรณา ๑๕) ปริกขารहारวิกังควรรณา และ ๑๖) สมารโปนहारวิกังควรรณา, สัมปาตวาวรรณา, นยสมภูฐานวาวรรณา (คำอธิบายนยสมภูฐานวาระ) และสาสนปฏฐานวาวรรณา คำอธิบายสาสนปฏฐาน ๑๖ และคำอธิบายสาสนปฏฐาน ๒๘

พระธรรมบาลเถระ^{๑๒} ได้เขียนคัมภีร์ “เนตติฎีกา : คัมภีร์อธิบายเนตติอรรถกถา” พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย คัมภีร์เล่มนี้ประกอบด้วยด้วยเนื้อหาสังคหวรรณา (คำอธิบายสังคหวาระ), อุทเทสวาวรรณา (คำอธิบายอุทเทสวาระ), นิทเทสวาวรรณา (คำอธิบายนิทเทสวาระ), ปฏินิทเทสวาวรรณ (คำอธิบายปฏินิทเทสวาระ) ๑๖ เรื่อง คือ ๑) เทสนาहारวิกังควรรณา ๒) วิจยहारวิกังควรรณา ๓) ยุตติहारวิกังควรรณา ๔) ปทฏฐานहारวิกังควรรณา ๕) ลักขณहारวิกังควรรณา ๖) จตฺตพฺพहारวิกังควรรณา ๗) อาวฏฐนहारวิกังควรรณา ๘) วิภัตติहारวิกังควรรณา ๙) ปริวัตตนहारวิกังควรรณา ๑๐) เวจจนहारวิกังควรรณา ๑๑) ปัญญุตติहारวิกังควรรณา ๑๒) โอตรณहारวิกังควรรณา ๑๓) โสณहारวิกังควรรณา ๑๔) อธิภูฐานहारวิกังควรรณา ๑๕) ปริกขารहारวิกังควรรณา และ ๑๖) สมารโปนहारวิกังควรรณา, สัมปาตวาวรรณา, นยสมภูฐานวาวรรณา (คำอธิบายนยสมภูฐานวาระ) และสาสนปฏฐานวาวรรณา

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ^{๑๓} ได้ชำระและแปลพระคัมภีร์เรื่อง “เปฏฺโปกฺกเทศปกรณ (บาลี-ไทย) ฉบับภูมิพลโลกิขุ” ประกอบด้วยเนื้อหา ๘ เรื่องได้แก่ ปฐมภูมิว่าด้วยการประกาศอริยสัจ, ทุตติภูมิว่าด้วยสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งคำสอน, ตติยภูมิว่าด้วยธรรมเครื่องตั้งอยู่แห่งพระสูตร, จตฺตตถภูมิว่าด้วยการวิจยพระสูตร, ปัญจมภูมิว่าด้วยการจำแนกแนวทางอธิบาย (พระสูตร), ภูมิว่าด้วยการรวบรวมอรรถแห่งพระสูตร, ภูมิว่าด้วยการประมวลแนวทางอธิบาย (พระสูตร), และว่าด้วยการจำแนกพระสูตร

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ^{๑๔} ได้ชำระและแปลพระคัมภีร์เรื่อง “เนตติปกรณ (บาลี-ไทย) ฉบับภูมิพลโลกิขุ” ประกอบด้วยเนื้อหาสังคหาวรร, อุทเทสวาร, นิทเทสวาร, และปฏินิทเทสวารมีเนื้อหา ๑๖ เรื่องได้แก่ เทสนาहारวิกังค, วิจยहारวิกังค, ยุตติहारวิกังค, ปทฏฐานहारวิกังค, ลักขณहारวิกังค, จตฺตพฺพहारวิกังค, อาวฏฐนहारวิกังค, วิภัตติहारวิกังค, ปริวัตตนहारวิกังค, เวจจนहार

^{๑๒} พระธรรมบาลเถระ, เนตติฎีกา: คัมภีร์อธิบายเนตติอรรถกถา, พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย, (นครปฐม: ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), จำนวน ๔๓๑ หน้า.

^{๑๓} มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, เปฏฺโปกฺกเทศปกรณ (บาลี-ไทย) ฉบับภูมิพลโลกิขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๘). จำนวน หน้า.

^{๑๔} มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, เนตติปกรณ (บาลี-ไทย) ฉบับภูมิพลโลกิขุ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๔), จำนวน หน้า.

วิกังค์, ปัญญาธิการวิกังค์, โอตรณहारวิกังค์, โสณहारวิกังค์, อธิฐานहारวิกังค์, ปริกทहारวิกังค์, และสมาโรปนहारวิกังค์

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ^{๑๕} ได้ชำระและแปลพระคัมภีร์เรื่อง “เนตติอรรถกา ขุททกนิกาย (บาลี-ไทย) ภาค ๑ ฉบับภูมิพลโลกิขุ” ประกอบด้วยเนื้อหา ๑๕ เรื่องได้แก่ พรรณนาสังคหาวาร, พรรณนาอุทเทสวาร, พรรณนานิทเทสวาร ๓ เรื่อง ๑) หารสังเขป ๒) นยสังเขป และ ๓) ทวาทสบท, ปุณินทเทสวาร ๑๕ เรื่อง ๑) พรรณนาเทสนาहारวิกังค์, ๒) พรรณनावิจยहारวิกังค์, ๓) พรรณนายุตติहारวิกังค์, ๔) พรรณนาปัทฐานहारวิกังค์, ๕) พรรณนาลักขณहारวิกังค์, ๖) พรรณนาจตุพยุหहारวิกังค์, ๗) พรรณนาอาวัฏฐहारวิกังค์, ๘) พรรณनावิภัตติहारวิกังค์, ๙) พรรณนาปริวัตตนहारวิกังค์, ๑๐) พรรณนาเวจจนहारวิกังค์, ๑๑) พรรณนาปัญญาธิการวิกังค์, ๑๒) พรรณนาโอตรณहारวิกังค์, ๑๓) พรรณนาโสณहारวิกังค์, ๑๔) พรรณนาอธิฐานहारวิกังค์, ๑๕) พรรณนาปริกทहारวิกังค์,

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ^{๑๖} ได้ชำระและแปลพระคัมภีร์เรื่อง “เนตติอรรถกา ขุททกนิกาย (บาลี-ไทย) ภาค ๒ ฉบับภูมิพลโลกิขุ” ประกอบด้วยเนื้อหา ๑ เรื่องได้แก่ พรรณนาสมาโรปนहारวิกังค์ ๑๔ เรื่อง ๑) พรรณนาเทสนาहारสัมปาตะ ๒) พรรณनावิจยहारสัมปาตะ ๓) พรรณนายุตติहारสัมปาตะ ๔) พรรณนาปัทฐานहारสัมปาตะ ๕) พรรณนาลักขณहारสัมปาตะ ๖) พรรณนาจตุพยุหहारสัมปาตะ ๗) พรรณนาอาวัฏฐहारสัมปาตะ ๘) พรรณनावิภัตติहारสัมปาตะ ๙) พรรณนาปริวัตตนहारสัมปาตะ ๑๐) พรรณนาเวจจนहारสัมปาตะ ๑๑) พรรณนาปัญญาธิการสัมปาตะ ๑๒) พรรณนาอธิฐานहारสัมปาตะ, พรรณนามิสสภहारสัมปาตะ, พรรณนายนสมุฏฐานวาร พรรณนาสาสนปฏิฐานวาร และนิคมกถา

ในโลกแห่งวิชาการในปัจจุบันได้มีการอธิบายการวิจัยตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งมีนักวิชาการ ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)^{๑๗} ได้เขียนหนังสือ “การศึกษาเกี่ยวกับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย” หนังสือเล่มนี้ประกอบไปด้วยเนื้อหาอธิบายการวิจัยไว้ว่า วิจัยนั้นเป็นไวยาจน์ คือเป็นคำที่มีความหมายใช้แทนกันได้ของคำว่าปัญญา หรือจะใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษก็เรียกว่าเป็น synonym ของคำว่า ปัญญา ในภาษาบาลีเวลาใดท่านให้ความหมายคำว่า ปัญญา คำหนึ่งที่จะมาก็คือคำว่า วิจโย คือ วิจัย พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา โดยมีจุดหมายก็คือปัญญาเรียกว่า

^{๑๕} มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, เนตติอรรถกา ขุททกนิกาย (บาลี-ไทย) ภาค ๑ ฉบับภูมิพลโลกิขุ, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๔๘), จำนวน ๕๒๖ หน้า.

^{๑๖} มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, เนตติอรรถกา ขุททกนิกาย (บาลี-ไทย) ภาค ๒ ฉบับภูมิพลโลกิขุ, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๔๘), จำนวน ๔๕๘ หน้า.

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), การศึกษาเกี่ยวกับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย, ปาฐกถาในการประชุมวิชาการประจำปี ๒๕๓๘ ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.) วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๓๘ ณ โรงแรมเซ็นทรัลพลาซ่า กรุงเทพมหานคร.

โพธิ ปัญญาในขั้นที่ทำงานเพื่อให้บรรลุนั้นเป็นปัญญาที่เรียกว่าวิจย วิจยไปเพื่อเกิดปัญญา และปัญญานั้นก็พัฒนาไปจนกระทั่งกลายเป็นโพธิ หลักการของพระพุทธศาสนาดังพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมนั้นเราแสดงไว้โดยวิจย (วิจยโส เทสโต ภิกขเว มยา ธมโม)^{๑๘}

คำว่า วิจย จึงสำคัญมากเท่ากับว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการวิจย พุทธพจน์นี้แสดงว่าในแง่ของผู้สอนก็สอนไปโดยที่เมื่อได้ความรู้มาโดยการวิจย และก็นำมาสอนโดยวิธีวิจย ต่อจากนั้นเมื่อพูดถึงฝ่ายผู้ศึกษา พระพุทธเจ้าตรัสว่า

พึงวิจยธรรมโดยแยบคาย (โยนิโส วิจเเน ธมม)^{๑๙}

พึงวิจยธรรมโดยแยบคาย คำว่า ธรรม นั้นมีความหมายกว้าง อะไรก็ได้เป็นธรรมทั้งนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่เราเกี่ยวข้อง เจอะเจอ พึงวิจยโดยแยบคายคือ โดยโยนิโส (เช่นเดียวกับคำว่า โยนิโสมนสิการ) วิจยให้ถึงต้นเค้าหรือต้นตอ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

จึงจะเห็นอรรถแจ้งชัดด้วยปัญญา (ปญฺญาตถ วิปสฺสตี)

เห็นอรรถ หมายถึง เห็นเนื้อหาทั้งหมดชัดแจ้งด้วยปัญญา อันนี้คือพุทธพจน์ที่ตรัสกับฝ่ายผู้ศึกษาแสดงถึงความสำคัญของคำว่าวิจยในพระพุทธศาสนา

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธรรมจิตโต)^{๒๐} ได้เขียนหนังสือ “วิธีบูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่” ได้กล่าวถึงบิดาแห่งศาสตร์สมัยใหม่ วิวาทะเรื่องศูนย์กลางของจักรวาล พระพุทธศาสนาไม่เคยทะเลาะกับวิทยาศาสตร์ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาครอบจักรวาล กฎธรรมชาติ ศาสนากับวิทยาศาสตร์ วิธีการศึกษาแบบบูรณาการโดยปรับศาสตร์เข้าหาพระพุทธศาสนา และปรับพระพุทธศาสนาเข้าหาศาสตร์

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส^{๒๑} ได้เขียนหนังสือ “พระพุทธศาสนากับวิทยาการสมัยใหม่” หนังสือเล่มนี้ประกอบไปด้วยเนื้อหาแนะนำเสนอแบบบูรณาการหรือแบบสหวิทยาการครอบคลุมทั้งด้านวิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ได้ประยุกต์วิทยาการสมัยใหม่มาอธิบายคำสอนทางพระพุทธศาสนา หรือนำหลักการทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์และตอบปัญหาทางวิทยาการและสังคมสมัยใหม่ โดยแบ่งออกเป็น ๕ ภาค ๑๒ บท ประกอบด้วยเนื้อหา ภาคที่ ๑ ว่าด้วยขอบเขตและวิธีวิทยาการพระพุทธศาสนากับวิทยาการสมัยใหม่ ภาคที่ ๒ ว่าด้วยพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ภาคที่ ๓ ว่าด้วยพระพุทธศาสนากับสังคมศาสตร์ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยพระพุทธศาสนากับมนุษยศาสตร์ และภาคที่ ๕ ว่าด้วยการสรุปและวิเคราะห์

^{๑๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๗๓/๑๑๖.

^{๑๙} อ.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๓/๒.

^{๒๐} พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธรรมจิตโต), วิธีบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่, บทบรรยายในการสัมมนาพุทธศาสตรบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ณ หอประชุมพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๕๒ ในการประชุมวิชาการระดับชาติ มจร ครั้งที่ ๑, (วงน้อย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), จำนวน ๒๖ หน้า

^{๒๑} พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, พระพุทธศาสนากับวิทยาการสมัยใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), จำนวน ๑๐๓๔ หน้า.

จํารูญ ธรรมดา^{๒๒} ได้เขียนหนังสือ “กระบวนการตีความพระพุทธรูปตามแนวของคัมภีร์เนตติ” หนังสือเล่มนี้ประกอบไปด้วยเนื้อหา (๑) เทศนาหาระ เป็นหลักการอธิบายขยายความพุทธรูป โดยจำแนกประเด็นในการวิเคราะห์ออกเป็น ๖ ประเด็นด้วยกัน คือ อัสสาหะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผล อุปาย และอาณัติ (๒) วิจัยหาระ หมายถึง หลักการวิจัยหรือวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะ (๓) ยุติติหาระ หมายถึง หลักการพิจารณาถึงความเหมาะสมและไม่เหมาะสมของศัพท์และความหมายของศัพท์ เป็นหลักการพิจารณาถึงความสมเหตุสมผลของศัพท์และความหมายที่ได้จากการวิเคราะห์ด้วยหลักหาระทั้งปวง ถือว่าเป็นการตรวจสอบความถูกต้องของการตีความ (๔) ปัทมฐานหาระ คือ แนวทางในการแสดงเหตุไกล่ โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัย (๕) ลักษณะหาระ คือ แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงซึ่งมีลักษณะเหมือนกัน (๖) จตฺตพฺพฺหาระ คือ แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม ได้แก่ รูปวิเคราะหฺ ความมุ่งหมาย เหตุการณ์แสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร (๗) อาวฏฺฐหาระ คือ แนวทางในการเวียนไปสู่ธรรมที่เหมือนกันและธรรมที่ตรงข้ามกัน (๘) วิภคฺติหาระ คือ แนวทางในการจำแนกสภาวะธรรม เหตุไกล่และภูมิ โดยทั่วไปและไม่ทั่วไป (๙) ปริวตฺตนหาระ คือ แนวทางในการเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้ามกัน (๑๐) เวจฺจนหาระ คือ แนวทางในการแสดงคำไวพจน์ (๑๑) ปัญฺญตฺติหาระ คือ แนวทางในการแสดงบัญญัติ (๑๒) โอตฺรณหาระ คือ แนวทางในการหยั่งลงสู่ชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปัจจุสมุปบาท (๑๓) โสธนหาระ คือ แนวทางในการตรวจสอบบทและใจความของบท ในคำถามและคำตอบตามสมควร (๑๔) อธิฐานหาระ คือ แนวทางแสดงโดยสามัญทั่วไปและโดยพิเศษ (๑๕) ปริกฺขารหาระ คือ แนวทางในการแสดงเหตุปัจจัย และ (๑๖) สมารฺปนหาระ คือ แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุไกล่ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส

ในเรื่องแนวคิดการวิจัยตามแนวคิดในโลกตะวันตกได้นักวิชาการหลายท่าน ได้เขียนการวิจัย ดังนี้

รัตนะ บัวสนธ์^{๒๓} ได้เขียนหนังสือ “ปรัชญาวิจัย” หนังสือเล่มนี้ประกอบไปด้วยเนื้อหาอธิบายถึงการวิจัยโดยแบ่งออกเป็น ๔ ตอน ๑๒ บทประกอบด้วยตอนที่ ๑ พื้นฐานทางปรัชญาของการวิจัย ว่าด้วยความจริงและการค้นพบความจริง วิจัยกับการค้นพบความจริง ศาสตร์ผลผลิตของการวิจัย ทฤษฎี สมมุติฐานและบทบาทของการวิจัย ตอนที่ ๒ ความรู้พื้นฐานของการวิจัย ว่าด้วยตัวแปรกับการวิจัย แบบแผนการวิจัย วิธีกรวิจัย ตอนที่ ๓ เทคนิควิธีการเฉพาะของการวิจัย ว่าด้วยการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การเสนอรายงานการวิจัย การประเมินงานวิจัย และตอนที่ ๔ ภาพในอนาคตของการวิจัย ว่าด้วยอนาคตของการวิจัย

^{๒๒} จํารูญ ธรรมดา, กระบวนการตีความพระพุทธรูปตามแนวของคัมภีร์เนตติ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕), จำนวน ๓๒๐ หน้า.

^{๒๓} รัตนะ บัวสนธ์, ปรัชญาวิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), จำนวน ๒๙๐ หน้า.

องอาจ นัยพัฒน์^{๒๔} ได้เขียนหนังสือ “วิธีวิทยาการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์” ได้ให้ความหมาย วิธีวิทยาการวิจัย หมายถึง กระบวนการแสวงหาความรู้ความจริงที่นักวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และทางสังคมศาสตร์ดำเนินการขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายหลักเพื่ออธิบาย ทำนาย และทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมและพฤติกรรมมนุษย์ที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ มีความละเอียดถูกต้อง เชื่อถือได้ และสอดคล้องกับสถานะความเป็นจริงของปรากฏการณ์ที่ต้องการหาค้นหาคำตอบ เป็นหนังสือที่อธิบายเนื้อหาสาระเกี่ยวกับวิธีวิทยา (methodology) หรือแนวคิดความเชื่ออันเป็นฐานคิดรองรับระเบียบวิธีการ (methods) ต่างๆ ที่นักวิจัยออกแบบใช้ในกระบวนการการสืบเสาะเข้าสู่ความรู้ความจริง รวมทั้งเป็นตรรกะสำหรับประเมินค่าและให้เหตุผลการใช้ระเบียบวิธีการเหล่านั้นว่ามีความถูกต้องเหมาะสมกับโจทย์หรือคำถามเกี่ยวกับปรากฏการณ์ที่สนใจใคร่รู้คำตอบ และมีความสอดคล้องกลมกลืนกับบริบท อันเป็นเงื่อนไขในกระบวนการแสวงหาความรู้ความจริง โดยได้แบ่งออกเป็น ๔ ส่วน ๑๑ บท ประกอบด้วย ส่วนที่ ๑ ความรู้พื้นฐานของการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์ ส่วนที่ ๒ แนวคิดและวิธีการออกแบบการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์ ส่วนที่ ๓ นำเสนอรายละเอียดเกี่ยวระเบียบวิธีวิจัยที่สำคัญทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์ และส่วนที่ ๔ การเผยแพร่แนวคิดและการปฏิบัติเกี่ยวกับวิธีการและผลการดำเนินงานวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์

Kerlinger & Lee^{๒๕} ได้เขียนหนังสือ Foundations of Behavioral Research. เป็นตำราการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์ และเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในประเทศไทย ในฐานะเป็นตำราเกี่ยวกับระเบียบวิธีวิจัย ที่อาจารย์ผู้สอนในระดับอุดมศึกษาใช้เป็นตำราหลักในวิชาวิจัย ส่วนนักวิจัยไทยก็ได้พึ่งพาตำราเล่มนี้เพื่อการค้นคว้าประเด็นสำคัญๆ เป็นเบื้องต้น ประกอบด้วยเนื้อหา ๑๐ ภาค ๓๕ บท ภาคที่ ๑ ภาษาและวัตถุประสงค์ของศาสตร์มี ๓ บทประกอบด้วย ศาสตร์และวัตถุประสงค์ของวิทยาศาสตร์ ปัญหาการวิจัยและสมมติฐาน และโครงสร้าง ตัวแปรและการนิยามศัพท์ ภาคที่ ๒ เซต เหตุผลและความแปรปรวนมี ๓ บทประกอบด้วย เซต เหตุผลและความแปรปรวนและความแปรปรวนร่วม ภาคที่ ๓ ความน่าจะเป็น กลุ่มตัวอย่างและการสุ่มตัวอย่างมี ๒ บทประกอบด้วย ความน่าจะเป็นและกลุ่มตัวอย่างและการสุ่มตัวอย่าง ภาคที่ ๔ การวิเคราะห์ การตีความ สถิติและการอ้างอิงมี ๔ บทประกอบด้วย หลักการวิเคราะห์และการตีความ การวิเคราะห์ความถี่ วัตถุประสงค์วิธีการและวิธีวิทยาการ และการทดสอบสมมติฐานและความคลาดเคลื่อนมาตรฐาน ภาคที่ ๕ การวิเคราะห์ความแปรปรวนมี ๔ บทประกอบด้วย การวิเคราะห์ความแปรปรวนพื้นฐาน การวิเคราะห์ปัจจัยของความแปรปรวน การวิเคราะห์ความแปรปรวนกลุ่มเทียบเคียง และการวิเคราะห์นัยพารามetriksของความแปรปรวนและสถิติที่เกี่ยวข้อง ภาคที่ ๖ การออกแบบการวิจัยมี ๕ บทประกอบด้วย การออกแบบการวิจัยวัตถุประสงค์และหลักการ การออกแบบไม่เพียงพอและ

^{๒๔} องอาจ นัยพัฒน์, วิธีวิทยาการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สามลดา, ๒๕๔๙), จำนวน ๔๔๑ หน้า.

^{๒๕} Kerlinger, F.n; & Lee, H.B., Foundations of Behavioral Research, 4th ed., United States: Wadsworth, Thomson Learning, 2000, 667 pages

การออกแบบเกณฑ์ การออกแบบทั่วไปในการวิจัย การออกแบบการวิจัยด้วยการสุ่มเข้ากลุ่มทดลอง และการออกแบบการวิจัยในกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ ภาคที่ ๗ มี ๓ บทประกอบด้วย การวิจัยที่ไม่ใช่ การทดลอง การทดลองในห้องปฏิบัติการ การทดลองภาคสนาม การศึกษาภาคสนาม และการวิจัยเชิงสำรวจ ภาคที่ ๘ เครื่องมือวัดมี ๓ บทประกอบด้วย พื้นฐานของเครื่องมือวัด ค่าความเชื่อมั่น และค่าความตรง ภาคที่ ๙ วิธีการสังเกตและการคัดเลือกข้อมูล มี ๕ บทประกอบด้วย การสัมภาษณ์และตารางเวลาการสัมภาษณ์ วัตถุประสงค์ของการทดสอบและเกณฑ์ เครื่องมือวัดตัวแปร วิธีการของเครื่องมือและการวิเคราะห์เนื้อหา การสังเกตพฤติกรรมและมิติ และวิธีวิทยาการ Q ภาคที่ ๑๐ วิธีการและการวิเคราะห์หลายตัวแปร มี ๔ บทประกอบด้วย การวิเคราะห์การถดถอยพื้นฐาน การวิเคราะห์การถดถอย การวิเคราะห์ความแปรปรวน และหลายตัวแปร การวิเคราะห์องค์ประกอบ และการวิเคราะห์โครงสร้างความแปรปรวนร่วม

Earl R. Babbie.^{๒๖} ได้เขียนหนังสือ The Practice of Social Research เป็นตำราระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ และ เชิงคุณภาพ ผู้เขียนได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๔ ส่วน ประกอบด้วย ๑) บทนำในการค้นหาความจริง ๒) โครงสร้างของการค้นหาความจริงในการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ๓) รูปแบบการดำเนินการวิจัยการวิจัยเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพ และ ๔) การวิเคราะห์ข้อมูลวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ได้แบ่งเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ออกเป็น ๑๗ บท ได้แก่ ในส่วนที่ ๑ เป็นการกล่าววนให้เห็นถึงกระบวนการค้นหาความจริงของมนุษย์ ส่วนนี้ แบบบี ได้แยกเนื้อหาย่อยออกไป ๓ บท แต่ละบทมีเนื้อหาสาระสำคัญประกอบด้วยบทที่ ๑ วิทยาศาสตร์และการวิจัยทางสังคมศาสตร์ บทที่ ๒ การค้นหาความจริงทางสังคม:จริยธรรมและการเมือง และบทที่ ๓ การค้นหาความจริง ทฤษฎี และ ตัวอย่างสาระสำคัญของเนื้อหา ในส่วนที่ ๒ เป็นเนื้อหาของโครงสร้างของการศึกษาระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ เนื้อหาในส่วนนี้ แบบบี สรุปถึงองค์ประกอบที่ต้องมีในการทำวิจัยทุกงาน โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๔ บทย่อย ประกอบด้วยบทที่ ๔ จุดประสงค์และการออกแบบการวิจัย บทที่ ๕ การเลือกกลุ่มตัวอย่าง และบทที่ ๖ การวัดในการศึกษาวิจัย ในเนื้อหาสาระในบทที่ ๕ และ ๖ นี้ส่วนใหญ่ค่อนข้างจะเหมือนตำราระเบียบวิธีวิจัยอื่นๆ และบทที่ ๗ ประเภทของการวัด ในส่วนที่ ๓ เป็นเนื้อหารูปแบบการดำเนินการวิจัยการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ แบ่งออกเป็น ๕ บทย่อย ประกอบด้วย บทที่ ๘ การวิจัยเชิงสำรวจ บทที่ ๙ การวิจัยเชิงทดลอง บทที่ ๑๐ การวิจัยที่ไม่มีการวัด (Unobtrusive Measures) การวิจัยที่ไม่ใช้การวัด ในการเก็บข้อมูล ในรูปแบบนี้มีทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิงปริมาณ บทที่ ๑๑ เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ บทที่ ๑๒ การวิจัยเชิงประเมิน (Evaluation research) ในส่วนที่ ๔ เป็นส่วนของ การวิเคราะห์ข้อมูลของการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ในส่วนนี้ แบบบี จำแนกออกเป็น ๕ บท ประกอบด้วยบทที่ ๑๓ เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลคุณภาพ บทที่ ๑๔ เป็นบทที่ว่าด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณ บทที่ ๑๕ เป็นการกระบวนการวิเคราะห์ ในรูปแบบของการทดสอบความสัมพันธ์ลง เป็นกระบวนการทดสอบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต้นต่อตัวแปรตามว่าเป็นความสัมพันธ์กัน

^{๒๖} Earl R. Babbie, *The Practice of Social Research*, 13th ed., International ed. Belmont, CA: Wadsworth, Cengage Learning, 2013, 600 pages

จริงหรือ เป็นความสัมพันธ์ลงด้วยการทดสอบกับตัวแปรตัวที่ ๓ บทที่ ๑๖ เป็นวิธีการวิเคราะห์ทางสถิติต่างๆ บทที่ ๑๗ ซึ่งเป็นบทสุดท้าย เป็นเรื่องของวิธีการสืบค้นและการเขียน

Charles Teddlie และ Abbas Tashakkori^{๒๗} ได้เขียนหนังสือ Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences เป็นตำราพื้นฐาน วิธีวิจัยแบบผสมผสานวิธีด้วยการบูรณาการเชิงปริมาณและคุณภาพเล่มนี้มีเนื้อหาสำหรับนักวิจัยและนักศึกษาใช้ประกอบ การเรียนในวิชาเกี่ยวกับวิธีวิทยาการวิจัยแบ่งเป็นสองส่วนคือ ส่วนแรกในบทที่ ๑ ถึง บทที่ ๕ ว่าด้วยความเคลื่อนไหว ในแนวคิดวิธีวิทยา การให้นิยาม ประวัติความเป็นมาของแนวคิดแบบผสมผสานวิธีเบื้องต้น ส่วนที่สองเป็นกลยุทธ์วิธีวิจัย แบบผสมผสานวิธีในบทที่ ๖ ถึง บทที่ ๑๒ เป็นกระบวนการทำงานวิจัยแบบผสมผสานวิธี การตั้งคำถาม การออกแบบงานวิจัย การเก็บข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และการสรุปผลการวิจัยแบบผสมผสานวิธี ในแต่ละบทมีสรุปการวิเคราะห์และคำสำคัญ นอกจากนี้ยังมีภาคผนวกเพิ่มเติมเกี่ยวกับอนาคตและการเรียนการสอนของวิธีการวิจัยแบบผสมผสานวิธี

John W. Creswell และ Vicki L. Plano Clark^{๒๘} ได้เขียนหนังสือ Designing and Conducting Mixed Methods Research เป็นตำราเขียนขึ้นจากข้อค้นพบจากประสบการณ์ของผู้เขียนที่พบว่า นักวิจัยจำนวนมากมีความสนใจใคร่รู้ อย่างมากเกี่ยวกับกระบวนการวิจัยผสมผสานวิธี เนื้อหาที่น่าสนใจเน้นการนำเสนอธรรมชาติของการวิจัยผสมผสานวิธี แนวคิดเชิงปรัชญา การดำเนินการวิจัย พร้อมการวิเคราะห์เปรียบเทียบ ยกตัวอย่างประกอบ บทที่ ๑ ผู้เขียนกล่าวถึงธรรมชาติของการวิจัยผสมผสานวิธี การทำความเข้าใจกับลักษณะของ การวิจัยผสมผสานวิธี การให้ความหมายตามจุดเน้นของการวิจัยผสมผสานวิธีที่เขียนไว้ในหนังสือที่ผ่านมา ในอดีตถึงปัจจุบัน ซึ่งผู้เขียนหนังสือแต่ละคนจะมีหลักการให้ความหมายของการวิจัยผสมผสานวิธีโดยมีจุดเน้นที่มีความคล้ายคลึงกันบ้าง และแตกต่างกันบ้าง มีการยกตัวอย่างการวิจัยผสมผสานวิธี การอ้างอิงแนวคิดเชิงปรัชญาของการวิจัยผสมผสานวิธีที่ผ่านมาในอดีตถึงปัจจุบัน ปัญหาหรือโจทย์วิจัยที่เหมาะสม กับการวิจัยผสมผสานวิธี และประเด็นที่ท้าทายของการวิจัยผสมผสานวิธี เป็นต้น บทที่ ๒ รากฐานของการวิจัยผสมผสานวิธี เนื้อหาในบทนี้ กล่าวถึงจุดเริ่มต้นการวิจัยผสมผสานวิธี ที่มีมาตั้งแต่ในทศวรรษที่ ๑๙๘๐ ได้อ้างอิงถึง หนังสือที่เขียนขึ้นในระยะเริ่มต้นทั้งในประเทศสหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร และในประเทศแคนาดา สาเหตุที่มีการก่อตัวของการวิจัยผสมผสานวิธี วิวัฒนาการของการวิจัยผสมผสานวิธีในแต่ละระยะ ตั้งแต่ในปี พ.ศ. ๒๕๐๒ (ค.ศ. ๑๙๕๙) ถึงปัจจุบัน ประเด็นที่มีความโต้แย้งและข้อคำถามที่สำคัญๆ ที่เกิดขึ้นในการวิจัยผสมผสานวิธี กระบวนทัศน์เชิงปรัชญาของการวิจัย ๔ แบบคือ ๑) กระบวนทัศน์หลังปฏิฐานนิยม (Postpositivism) ๒) กระบวนทัศน์สร้างสรรค์นิยม (Constructivism) ๓) กระบวนทัศน์การมีส่วนร่วม (Participatory) และ ๔)

^{๒๗} Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, **Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences**, Sage, Los Angeles, 2009, 387 pages

^{๒๘} John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, **Designing and Conducting Mixed Methods Research**, Sage, Los Angeles, 2011, 457 pages

กระบวนทัศน์ปฏิบัตินิยม (Pragmatism) อย่างไรก็ตามเมื่อเปรียบเทียบกับแนวคิดของ Charles Teddlie และ Abbas Tashakkori ในหนังสือเรื่อง Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences ที่เผยแพร่ใน พ.ศ. ๒๕๕๒ (ค.ศ. ๒๐๐๙) จะพบว่า มีความแตกต่างกัน ในกระบวนทัศน์เชิงปรัชญาเล็กน้อย คือ กระบวนทัศน์เชิงปรัชญาตามแนวคิดของ Teddlie และ Tashakkori มี ๕ แบบ คือ ๑) กระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม (Positivism) ๒) กระบวนทัศน์หลังปฏิฐานนิยม (Post positivism) ๓) กระบวนทัศน์สร้างสรรค์สังคมนิยม (Social constructivism) ๔) กระบวนทัศน์ปฏิบัตินิยม (Pragmatism) และ ๕) การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ (Transformative perspective) ส่วนที่มีความแตกต่างกัน คือ แนวคิดเชิงปรัชญาของหนังสือเล่มนี้ มีกระบวนทัศน์การมีส่วนร่วม (Participatory) เป็นแนวคิดพื้นฐานแต่หนังสือของ Teddlie และ Tashakkori มีการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์เป็น แนวคิดพื้นฐาน บทที่ ๓ เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับการเลือกการออกแบบการวิจัยผานวิธี ประกอบด้วย หลักการในการออกแบบการวิจัยผานวิธี วิธีการที่ใช้ในการออกแบบการวิจัยหลากหลายวิธี เช่น Typology- based approach เป็นต้น และแสดงการวิเคราะห์ เพื่อจำแนกวิธีการออกแบบการวิจัยที่ปรากฏใน หนังสือเล่มต่างๆ ที่เขียนตั้งแต่ในปี พ.ศ. ๒๕๐๒ (ค.ศ. ๑๙๕๙) ถึงปัจจุบัน หลักการสำคัญที่ใช้ในการตัดสินใจที่ใช้ในการออกแบบการวิจัยผานวิธี วิธีการผานการวิจัยเชิงปริมาณเข้ากับการวิจัยเชิงคุณภาพ อธิบายแนวคิดเชิงปรัชญา พร้อมกับแสดงให้เห็นถึงจุดแข็งของการออกแบบการวิจัยผานวิธี บทที่ ๔ ตัวอย่างการวิจัยที่มีการออกแบบการวิจัยผานวิธี ซึ่งเป็นงานวิจัยที่ได้รับการตีพิมพ์ใน Journal of Mixed Methods Research (JMRR) จำนวน ๖ เรื่อง ที่มีการผานวิธีการวิจัยในแบบต่างๆ โดยใช้วิธีการอธิบายด้วยการตั้งประเด็นข้อสังเกต ใช้ตารางวิเคราะห์ และใช้แผนภาพในการเปรียบเทียบการประยุกต์วิธีการวิจัยเชิงปริมาณ และคุณภาพ การเปรียบเทียบความคล้ายคลึงและ ความแตกต่าง เพื่อให้ผู้อ่านได้เรียนรู้จากตัวอย่างงานวิจัยทั้ง ๖ เรื่อง บทที่ ๕ การนำเสนอการวิจัยผานวิธี ในเนื้อหาที่มีรายละเอียดตั้งแต่จุดเริ่มต้นของการวิจัย ได้แก่ วิธีการตั้งชื่อเรื่องที่แสดงให้เห็นว่าเป็นการวิจัยผานวิธี วิธีการตั้งโจทย์หรือกำหนดปัญหาการวิจัย การกำหนดจุดมุ่งหมายของการวิจัย และการตั้งสมมติฐานการวิจัย เป็นต้น บทที่ ๖ เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลในการวิจัยผานวิธี ซึ่งผู้เขียน เลือกใช้คำศัพท์เฉพาะที่สำคัญอยู่หลายคำ ได้แก่ การเลือกตัวอย่าง (Sampling) การได้รับอนุญาต (Gaining permissions) การเก็บรวบรวมข้อมูล (Collecting data) การบันทึกข้อมูล (Recording the data) และการบริหารการเก็บรวบรวมข้อมูล (Administering the data collection) เป็นต้น พร้อมทั้งการเลือกใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณและคุณภาพในการวิจัยผานวิธี บทที่ ๗ การวิเคราะห์และแปลความหมายข้อมูลในการวิจัย ผานวิธี ในบทนี้จะกล่าวถึงหลักการพื้นฐานของการแปลความหมาย ผลการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณและคุณภาพที่นำมาใช้อย่างเป็นลำดับขั้น และการผนวกผลการวิเคราะห์ในการวิจัยผานวิธี และการใช้โปรแกรมการวิเคราะห์ และบทที่ ๘ การเขียนและประเมินการวิจัยผานวิธี เนื้อหาในบทนี้จะเป็นการนำโครงสร้างการเขียนเค้าโครงการวิจัย และเค้าโครงปริญญานิพนธ์หรือวิทยานิพนธ์ของการวิจัยผานวิธี รายละเอียดของ เนื้อหาแต่ละส่วน พร้อมตัวอย่างการเขียนเค้าโครงฯ นอกจากนี้ยังมีการแสดงให้เห็นถึงโครงสร้างการเขียนบทความวิจัยเพื่อเผยแพร่ในวารสาร และ

เกณฑ์การประเมินคุณภาพของการวิจัยผลงานวิธี พร้อมทั้งการยกตัวอย่างประกอบ บทที่ ๙ เป็นบทสรุปและการให้ข้อเสนอแนะ สำหรับการออกแบบการวิจัยผลงานวิธีและ วิธีดำเนินการวิจัยผลงานวิธีทั้งในด้านการเขียน การให้ความหมาย การใช้คำศัพท์ หลักปรัชญา การออกแบบ และการสร้างคุณค่าให้แก่การวิจัย ด้วยการวิจัยผลงานวิธี และภาคผนวก ประกอบด้วยรายละเอียด ของบทความวิจัยที่เป็นตัวอย่างทั้ง ๖ เรื่อง ซึ่งเป็นงานวิจัยผลงานวิธีที่ได้รับการเผยแพร่ในปี พ.ศ. ๒๕๔๖ ถึง พ.ศ. ๒๕๕๒

จากที่ได้ทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้องกับหลักฐานทางคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาหรือนักวิชาการได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องวิจัยและวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ได้มีหลักฐานในคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับแนวคิดการวิจัยในทางพระพุทธศาสนาและ ความหมายการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา ลำดับเหตุการณ์ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ประวัติความเป็นมาการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา กระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา และได้มีนักวิชาการได้กล่าววิพากษ์การวิจัยตามแนวคิดและทฤษฎีตะวันตกประกอบด้วย พื้นฐานทางปรัชญาของการวิจัย แนวคิดเกี่ยวกับวิธีวิทยาการการวิจัย ประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของการวิจัย ที่เป็นข้อมูลที่จะทำการวิจัยเรื่องการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทได้

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนงานเกี่ยวข้องกับการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในส่วนนี้มีมุ่งหมายให้เกิดความเข้าใจว่าแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้มีนักวิชาการที่เสนอเรื่องการวิจัยที่กล่าวโดยตรงยังไม่มีท่านใดได้กระทำไว้ แต่จะมีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในส่วนนี้มีมุ่งหมายให้เกิดความเข้าใจว่าแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้มีนักวิชาการได้ทำการวิจัยไว้หลายท่าน ดังนี้

นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง^{๒๙} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “รูปแบบและหลักการของการปกครองในพระไตรปิฎก” พบว่า ๑) รูปแบบของการปกครองทางการเมืองมี ๒ รูปแบบ ได้แก่ การปกครองแบบราชาธิปไตย ซึ่งผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดแต่เพียงผู้เดียวในการปกครองรูปแบบนี้คือพระราชา และการปกครองแบบสามัคคีธรรม ซึ่งอำนาจอยู่ในมือของชนชั้นสูงและมีลักษณะใกล้เคียงกับรูปแบบการปกครองแบบอภิชนาธิปไตยในปรัชญากรีก ส่วนรูปแบบการปกครองในพระพุทธศาสนานั้นมีพัฒนาการโดยเริ่มต้นจากพระพุทธเจ้าทรงปกครองคณะสงฆ์ในฐานะธรรมราชา จนกระทั่งพระองค์ได้ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการปกครอง จึงเป็นรูปแบบการปกครองเฉพาะตน ๒) หลักการของการปกครองแบบราชาธิปไตย ได้แก่ หลักธรรมต่าง ๆ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้จำนวนมากเพื่อเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งในการใช้อำนาจของผู้ปกครอง เนื่องจากผู้ปกครองแบบราชาธิปไตยมีอำนาจสิทธิ์ขาดแต่เพียงผู้เดียว และหลักการของการปกครองแบบสามัคคีธรรมมีหลักการปกครองที่สำคัญคืออปริ

^{๒๙} นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง, “รูปแบบและหลักการของการปกครองในพระไตรปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต(พระพุทธศาสนา), (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

หานิยธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมเพื่อสร้างความสามัคคี และหลักธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้ปกครอง ส่วนหลักการของการปกครองของคณะสงฆ์นั้นมีพระธรรมวินัยเป็นหลักการปกครองสำคัญ ซึ่งคณะสงฆ์จะต้องดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ให้สำเร็จเรียบร้อยด้วยดีภายใต้กรอบแห่งพระธรรมวินัย

ปฐมัม บุญศรีตัน^{๓๐} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า แนวคิดและทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนาและทางตะวันตกมีเป้าหมายเพื่อให้เข้าใจถึงความจริง ความถูกต้องตั้งมาผ่านการใช้ภาษาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารจึงมีพัฒนาการทั้งทฤษฎีและวิธีการตีความมาโดยลำดับเช่นกัน แต่มีความแตกต่างกันในรายละเอียดด้านทฤษฎีและวิธีการตีความ ทฤษฎีการตีความทางตะวันตกมี ๓ ทฤษฎีหลักที่มีจุดเน้นที่แตกต่างกันในการค้นหาความหมายที่สมบูรณ์ คือ ทฤษฎีที่ถือผู้สื่อความเป็นศูนย์กลาง ทฤษฎีที่ถือคัมภีร์เป็นศูนย์กลาง และทฤษฎีที่ถือผู้อ่านเป็นศูนย์กลาง ในขณะที่ทฤษฎีการตีความทางพระพุทธศาสนามีนิยบ่งชี้ว่า การจะค้นหาความหมายสมบูรณ์ได้นั้น จะต้องอาศัยองค์ประกอบหลายประการ คือ ให้ความสำคัญทั้งแก่ผู้สื่อความ คัมภีร์ ผู้อ่าน และบริบททางสังคมของผู้สื่อความ คัมภีร์ และผู้อ่าน ที่ต้องมีความเชื่อมโยงอิงอาศัยกันและกัน จึงอาศัยนิยบ่งชี้ว่าสร้างและเสนอเป็นรูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อนำมาวิเคราะห์การตีความเรื่องมั่งสวริติของสำนักสันตโตโคก และการตีความเรื่องนิพพานของสำนักวัดพระธรรมกาย พบว่า สำนักสันตโตโคกใช้การตีความแบบยึดผู้อ่านเป็นหลักและบางแห่งได้ใช้การตีความแบบยึดผู้สื่อความเป็นหลัก สำนักวัดพระธรรมกายใช้การตีความแบบยึดผู้อ่านเป็นหลักและอ้างคัมภีร์ต่าง ๆ มาสนับสนุนการตีความของตน ในขณะที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ใช้การตีความแบบยึดคัมภีร์เป็นหลัก และบางแห่งยังคงใช้การตีความแบบยึดผู้สื่อความเป็นหลักประกอบด้วย

วัชร งามจิตร์เจริญ^{๓๑} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท : อัตตาหรืออนัตตา” พบว่า คำสอนเรื่องนิพพานในพระไตรปิฎกมีความซับซ้อนหลากหลาย และคำบรรยายลักษณะนิพพานบางแห่งก็เปิดช่องให้ตีความต่างกันได้ จึงเกิดความเข้าใจว่า นิพพานเป็นอัตตาบ้าง เป็นสิ่งสมบูรณ์บ้าง เป็นความขาดสูญบ้าง วิชยานิพนธ์นี้เป็นการศึกษาว่า นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอัตตาหรืออนัตตา โดยแบ่งเนื้อหาของการศึกษาออกเป็น ๒ ส่วน คือส่วนที่ว่าด้วยอนัตตา และส่วนที่ว่าด้วยนิพพาน เพราะคำสอนทั้งสองเรื่องนี้เกี่ยวโยงกันอย่างแยกไม่ออกและต้องศึกษาไปพร้อมกัน จากการศึกษาคำสอนเรื่องอนัตตาพบว่า พุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธความมีอยู่ของอนัตตาทางอภิปรัชญาอย่างสิ้นเชิง เพราะพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกจำนวนมากปฏิเสธอัตตาในลักษณะต่าง ๆ อย่างครอบคลุมโดยยืนยันว่าความมีอยู่ของอัตตาจะต้องเกี่ยวข้องกับชั้น ๕ แต่ชั้น ๕ เป็นอนัตตา และอัตตาไม่มีทั้งภายในและภายนอกชั้น ๕ อีกทั้งคำอธิบายในอรรถกถาที่ระบุไว้ชัดเจนว่า สรรพสิ่งเป็นอนัตตารวมทั้งนิพพาน ส่วนการศึกษาเรื่องนิพพานพบว่า คำบรรยายลักษณะของนิพพานและ

^{๓๐} ปฐมัม บุญศรีตัน, “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐.

^{๓๑} วัชร งามจิตร์เจริญ, “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท: อัตตาหรืออนัตตา”, *วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต อักษรศาสตร์ (ปรัชญา)*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

สภาวะหลังความตายของพระอรหันต์ที่ดับขันธปรินิพพานในพระไตรปิฎกแสดงว่า นิพพานเป็นอนัตตา เพราะนิพพานหมายถึงภาวะแห่งความพ้นทุกข์ด้วยความดับหรือความไม่มีแห่งกิเลสในผลสมาบัติและความดับแห่งขันธ ไม่มีลักษณะของสัตว์ บุคคลหรืออัตตา ไม่ใช่สิ่งมีจริงทางอภิปรายอย่างสมบูรณ์ และไม่ใช่ว่าความขาดสูญ เพราะไม่มีอัตตาที่จะขาดสูญและขันธที่ดับสนิทก็ไม่อาจกล่าวว่ามีอยู่หรือขาดสูญคือไม่มีอยู่อย่างสิ้นเชิง เนื่องจากเป็นสิ่งสัมพัทธ์ที่เป็นไปตามเงื่อนไข นอกจากนั้น ยังมีพุทธพจน์ที่แสดงว่าอัตตาขัดแย้งกับการพ้นทุกข์คือนิพพานอีกด้วย การศึกษาทั้งสองส่วนจึงยืนยันตรงกันว่า ในทางอภิปรายนิพพานเป็นเพียงภาวะหรือเหตุการณ์ที่ปรากฏแก่วิญญาณที่ดับกิเลสและดับขันธแล้ว โดยไม่มีลักษณะของอัตตาทางอภิปรายแต่อย่างใด

พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก)^{๓๒} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “คัมภีร์วิสุทธิมรรคคัมภีร์ : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์” พบว่า ในการปริวรรตนั้นยังมีส่วนที่บกพร่องบ้างโดยมากเป็นเรื่องอักษรที่มี ลักษณะคล้ายกัน หรือออกเสียงใกล้เคียงกัน ส่วนเนื้อหาของธรรมที่พระสารทสสี่ยกมาอธิบายนั้นมัก เป็นการอธิบายเสริมคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา คัมภีร์วิสุทธิมรรคจุฬฎีกา หรือ อธิบายสรุปให้เห็นเนื้อความส่วนนั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ทำให้ายต่อการกำหนดจดจำ ส่วนประวัติผู้แต่งนั้นมักเป็นธรรมเนียมของนักปราชญ์สมัยก่อนที่ไม่ใครแสดงชื่อของ ตนไว้ในงานนั้นด้วย จะแสดงเพียงเหตุผลหรือความจำเป็นในการแต่ง ดานโครงสร้างเนื้อหา ผู้ประพันธ์ได้ยึดเอาโครงสร้างเนื้อหาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ลักษณะการประพันธ์เป็นการประพันธ์ แบบวิมสสะ คือ การประพันธ์แบบผสมปะช (รอยกรอง) กับ คัชชะ (รอยแหว) เขาด้วยกัน ใช้ สำนวนภาษาแบบง่าย แต่เป็นไปตามแบบแผนของการประพันธ์คือ มีคำปณามคาถา อันเป็นการ แสดงความนอบน้อมต่อพระรัตนตรัย พรอมกับบอกเหตุผลในการประพันธ์แล้วจึงดำเนินเข้าเนื้อหา ที่ตนประสงค์จะอธิบาย ในตอนสุดท้ายเป็นการแสดงนิคมคาถา พระสารทสสี่ไม่ได้แสดงชื่อของ ท่านเอาไว เป็นแต่กล่าวถึงสังคมนาฬาวัดล้อม ในยุคนั้นมีความเป็นไปได้ไปอย่างไร และจบลงด้วยขอให้พระราชาดำรงมั่นในทศพิธราชธรรม ขอให้สรรพสัตว์ทั้งหลายจงพ้นจากความทุกข์ และ ขอให้ตัวท่านผู้ประพันธ์ได้บรรลุมรรคนิพพานในศาสนาของพระเมตไตรยพุทธเจ้า ดังนั้น เมื่อได้แปลและตรวจทานเทียบเคียงกับคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฎีกาทั้งสองแล้ว ทำให้เห็นถึงความสอดคล้องกันของการอธิบาย เพราะคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัมภีร์ ได้ อธิบายเสริมเพิ่มเติม หรือสรุปคัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้ง ๓ ดังที่กล่าวแล้ว ไว้อย่างชัดเจน

ธานี สุวรรณประทีป^{๓๓} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารวรรคกถา : การแปลและการวิเคราะห์” พบว่า การแปลคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารวรรคกถา ผู้วิจัยได้ดำเนินการ แปลเป็นภาษาไทยโดยการเทียบเคียงกับวรรคกถาภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์จตุภาณวาร ฉบับแปลเป็นภาษาไทยสำนวนเทศนาโวหาร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชรัชกาลปัจจุบันมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมจัดพิมพ์

^{๓๒} พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), “คัมภีร์วิสุทธิมรรคคัมภีร์ : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

^{๓๓} ธานี สุวรรณประทีป, “คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารวรรคกถา: การแปลและการวิเคราะห์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙).

ในงาน พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสนมหาเถระ) โครงสร้างของคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา พระอโนมทัสสี พระเถระชาว ศรีลังกา รจนาขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ.๑๖๐๐ เพื่ออธิบายพระปริตรภาณวาร ที่ชาวศรีลังกาใช้สำหรับสวดสาธยาย จำนวน ๒๙ บทมี มงคลสูตร รัตนสูตร กรณียเมตตสูตร มหาสมยสูตร เป็นต้น จัดเป็น ๔ ภาณวาร เรียกว่า จตุภาณวาร แต่ละภาณวารมีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์ ลักษณะการเรียบเรียงคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา มีลักษณะการเรียบเรียง แบบร้อยแก้ว ความเรียงที่สละสลวยไพเราะ และมีความหมายชัดเจน แบ่งออกเป็น ๔ ภาณวาร คือ (๑) ปฐมภาณวาร มีติสรณคณพรรณนา ทสสิกขาปทพรรณนา และมงคลสูตร เป็นต้น (๒) ทุตติยาภาณวาร มีมหากัสสปโพชฌงค์สูตร พรรณนา และมหาโมคคัลลานโพชฌงค์สูตรพรรณนา เป็นต้น (๓) ตติยา ภาณวาร มีคิริमानันทสูตร พรรณนาและอิสสิคิลิสูตรพรรณนา เป็นต้น (๔) จตุตถภาณวารมีอาฏานาภีย สูตรพรรณนา อัมมจักกัปวัตตนสูตรพรรณนา และมหาสมยสูตร เป็นต้น การวิเคราะห์การใช้หลักภาษาในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา เช่น การใช้คำศัพท์ การใช้คำกริยาศัพท์ การใช้คำอุพยศัพท์ การใช้คำชิตและสำนวนโวหาร วิธีการ วิเคราะห์ศัพท์ และการวิเคราะห์ความหมายเชิงอุปมา-อุปไมย และวิธีใช้ฉันทลักษณ์ คัมภีร์ สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถานี้ เป็นสำนวนแต่งขยายเนื้อความ แสดงให้เห็นความหมายของ ศัพท์องค์ประกอบที่สำคัญของประโยค การวิเคราะห์ความสัมพันธ์คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถากับคัมภีร์อื่นๆ แบ่ง ออกเป็น ๕ ส่วนคือ (๑) ความสัมพันธ์กับพระวินัยปิฎก (๒) ความสัมพันธ์กับพระ= สุตตันตปิฎก (๓) ความสัมพันธ์กับพระอภิธรรมปิฎก (๔) ความสัมพันธ์กับอรรถกถา และ (๕) ความสัมพันธ์กับ ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค การวิเคราะห์คุณค่าในด้านอธิบายหลักธรรม ในคัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา รวบรวมหลักธรรม และองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนามาประมวลไว้ ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับพระไตรปิฎกอรรถกถา วิเคราะห์คุณค่าในด้านรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ทำให้เข้าใจเนื้อหาของพระปริตรที่ใช้สวดในพิธีกรรมสำคัญต่างๆ ทั้งในประเทศศรีลังกา และประเทศไทย การสวดพระปริตรอันเป็นหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาจึงเป็นการรักษาให้พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ตลอดไป ทั้งยังเป็นการเผยแผ่หลักธรรม ในด้านการป้องกันภัยอันตราย การสวด พระปริตรหรือการสวดมนต์เป็นการอบรมจิตด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัยคือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ พร้อมทั้งแผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ อิทธิพลของการสวดพระปริตรมีอิทธิพล ทั้งในด้านพิธีกรรม และประเพณีต่อสังคมไทย การสวดพระปริตรในพิธีกรรมสำคัญๆ เป็นการสืบสาน ประเพณีและวัฒนธรรม อารังรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา ช่วยสนับสนุนให้ทราบถึงความหมายบทสวดที่เกี่ยวกับการเจริญพระพุทธมนต์ได้ศึกษา เรียนรู้แล้วเผยแผ่ ความจริงนี้เป็นการพัฒนาจิตเจริญปัญญาทั้งในส่วนการศึกษาและปฏิบัติสืบต่อไป

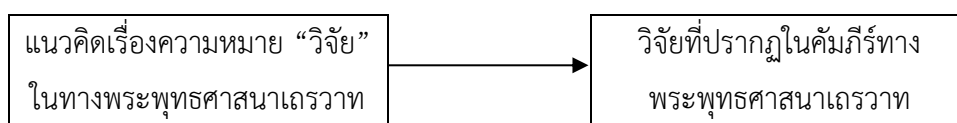
พระครูศรีวรพินิจ (สมคิด คมภิรมญาโณ)^{๓๔} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ คัมภีร์โสตัพพมาลินี” พบว่า คัมภีร์โสตัพพมาลินีฉบับวัดสูงเม่น จังหวัดแพร่ เป็นคัมภีร์โบราณที่ จาร คัดลอกมาจากวัดวิชุนราช เมืองหลวงพระบาง ประเทศลาว โดยครูบาภุญจนธรรมาวาสมหาเถรแห่ง วัดสูงเม่น ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๗๙ โดยมีหลักเกณฑ์การปริวรรตคือ (๑) ปริวรรตตามต้นฉบับ (๒) ยึดตามสำเนียงของการอ่าน และ (๓) สามารถแปลความหมายเป็นภาษาไทยได้ การตรวจฯ าระ ะกะท ำโดย การเทียบเคียงกับฉบับที่ปริวรรตจากตัวอักษรขอม เพื่อให้สามารถแปลเนื้อหาที่จะนำมาเป็น ประโยชน์ในการศึกษาพระพุทธศาสนาและเป็นประโยชน์ต่อการดา เนินชีวิตได้ คัมภีร์โสตัพพมาลินี แต่งขึ้นเพื่อแนะนำวิธีการฟังธรรมที่ถูกต้อง ทุกเรื่องในคัมภีร์ล้วนแต่ เป็นการตั้งใจฟังพระสัทธรรมโดย ความเคารพไม่ว่าผู้ใดจะเป็นผู้แสดงก็ตาม หากฟังด้วยความเคารพ และนำไปปฏิบัติย่อมเกิดปัญญา เพื่อการดับทุกข์ได้ ยิ่งไปกว่านั้นยังสะท้อนให้เห็นว่า การจะบรรลุถึง องค์ธรรมที่แท้จริงนั้น ไม่เพียงจะ ให้ความสำคัญกับผู้แสดงหรือเนื้อหาธรรม แต่ผู้ฟังจะต้องมีศรัทธาใน พระรัตนตรัยเป็นเบื้องต้นด้วย การแต่งคัมภีร์มีลักษณะเป็นความเรียงร้อยแก้วล้วน เน้นความชัดเจน เข้าใจง่าย รัดกุม และมีวิธีการน ำเสนอไปตามลำดับการแต่งคัมภีร์บาลีโดยทั่วไป คือ อุทเทส นิทเทส และปฏินิทเทส โดยรวบรวม ข้อมูลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎก อรรถกถา รวมถึงนิทานพื้นบ้านศรีลังกามา เล่าประกอบ เมื่อนำหลักเทศนาหาระในคัมภีร์เนตติปกรณ์มา วิเคราะห์ข้อดีข้อเสียของการฟังธรรม พบว่า การฟังธรรมด้วยความเคารพมีข้อดี คือนำมาซึ่งความสุข ปัญญา กระทั่งความหลุดพ้นมาสู่ตน แต่หากตั้งใจฟังธรรมโดยไม่ระวังหรือรอบคอบ อาจทำให้เกิด ทุกข์แก่ตนเองและคนรอบข้างได้ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ได้ชี้ทางออกของปัญหาไว้หลายวิธี ขึ้นอยู่กับ จริตของแต่ละบุคคล แต่ล้วนเริ่มต้น จากการตั้งใจฟังด้วยความเคารพและศรัทธา เพื่อใช้ปัญญาที่ เกิดขึ้นเป็นกุญแจเปิดประตูสู่ความหลุด พ้นหรืออย่างน้อยก็ได้รับผลตามที่ต้องการ ดังข้างที่สามารถ ยกตนเองขึ้นจากหล่มได้ฉันใด บุคคล ย่อมยกตนขึ้นจากกิเลสได้ฉันนั้น

จากที่ได้ทบทวนงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหลักฐานทางคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาหรือนักวิชาการได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องวิจัยและวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า ไม่มีงานวิจัยเรื่องใดที่ศึกษาเรื่องวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท มีการศึกษาวิจัยในส่วนของคัมภีร์ที่แปลและวิเคราะห์ และศึกษาหลักธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

^{๓๔} พระครูศรีวรพินิจ (สมคิด คมภิรมญาโณ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โสตัพพมาลินี”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗).

๑.๗ กรอบแนวคิดในการวิจัย

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยนำมากำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยใช้แนวคิดเรื่องความหมาย “วิจัย” ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทและพัฒนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมาเป็นกรอบและเป็นฐานในการศึกษาวิเคราะห์ เพื่อให้ทราบถึงพัฒนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังจะเห็นได้จากกรอบแนวคิดการวิจัย (Conceptual Framework) ตามภาพที่ ๑.๑

ภาพที่ ๑.๑ แสดงกรอบแนวคิดในการทำวิจัย

๑.๘ วิธีการดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยเรื่องการศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีการวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก

อรรถกถา และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน (Documentary Research) ทั้งในส่วนของการเป็นหลักการ แนวคิด ทฤษฎี และปฏิบัติการ มีวิธีการและขั้นตอนการเก็บรวบรวมข้อมูลตามลำดับต่อไปนี้

๑. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ ข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์วิเสส ทั้งฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย

๒. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ ส่วนที่เป็นคำอธิบายจากเอกสาร หนังสือ และตำราต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสาร (Documentary Research) โดยวิเคราะห์ (๑) การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive analysis) (๒) การตีความหมาย (Interpretation) และ (๓) การสังเคราะห์ (Synthesis) เกี่ยวกับการศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Technique) เพื่อนำเสนอการความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงแนวคิดเรื่องความหมายของ “วิจัย” ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

บทที่ ๒

แนวคิดเรื่องความหมายของ “วิจัย” ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

การวิจัยเป็นกระบวนการแสวงหาความรู้ความจริงในโลกวิชาการปัจจุบัน เนื้อหาในบทที่ ๒ นี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอถึงแนวคิดเรื่องความหมายของ “วิจัย” ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทตามหลักฐานข้อมูลให้ศึกษาแนวคิดการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความหมายของ “วิจัย” ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปในการค้นคว้าวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่อไป

๒.๑ ความหมายการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา

วิโจ แปลว่า เลือกเฟ้น ความค้นหา พิจารณา ตรงกับภาษาบาลีโรมันว่า Vicayo แปลว่า Research Investigation ในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า Vicaya^๑ ในคัมภีร์อริยานวรรณาได้กล่าวถึงศัพท์ การคัด การเลือก การวิจัย การค้นคว้าไว้ ๒ ศัพท์ คือ วิจย และ มคคณา^๒ ดังนี้

๑. วิจย (วิ+จิ จย+ณ) แปลว่า การคัด การเลือก การวิจัย การค้นคว้า มีรูปวิเคราะห์ว่า วิจยเตติ วิจโย การวิจัยชื่อว่าวิจยะ (ลบ ณ, วุทธิเป็นเอ, อาเทศ เอ เป็น อย ลบสระหน้า) อนิจจาที นิ วิจินาตีติ วิจโย^๓ การวิจัยซึ่งธรรมที่ไม่เที่ยงเป็นต้นชื่อว่า วิจยะ

๒. มคคณา (มคค อเนวสเน+ยุ+อา) แปลว่า การคัด การเลือก การวิจัย การค้นคว้า มีรูปวิเคราะห์ว่า มคคิยเตติ มคคณา การค้นคว้า ชื่อว่า มคคณา (อาเทศ ยุ เป็น อน ลบสระหน้า) อปุเม มคคณาศัพท์ มีใช้ในอิตถีลึงค์และนปุงสกลึงค์ เช่น กามานํ เอสนา คเวสนา มคคณา ปฏฐนา^๔ การเสาะแสวงหา ไขว่คว้า ประารณาแห่งกามทั้งหลาย

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้นสรุปได้ว่า การวิจัยเป็นศัพท์ในทางวิชาการแต่ในทางพระพุทธศาสนาใช้คำศัพท์ว่า วิจโย ซึ่งรูปศัพท์แยกวิเคราะห์ได้ว่า วิ+จิ+ณ = วิจย แปลว่า เลือกเฟ้น

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๖๘๘.

^๒ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อริยานวรรณา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูร วงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๙๕๕.

^๓ ปฎิเสธ. ๑/๑๘๐-๑๐๘/๓๘๘.

^๔ ส. ๑๖๑/๒๐๒.

ความค้นหา พิจารณา ในภาษาบาลีโรมันว่า Vicayo แปลว่า Research Investigation ในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า Vicaya ในคัมภีร์อภิธานวรรณาได้กล่าวถึงศัพท์การคิด การเลือก การวิจัย การค้นคว้าไว้ ๒ ศัพท์ คือ วิจัย และ มคฺคณา

๒.๒ ลำดับเหตุการณ์แสวงหาความรู้ความจริงในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เหตุการณ์แสดงถึงการแสวงหาความรู้ความจริงในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเริ่มจากพระองค์ทรงเห็นเทวทูตทั้ง ๔ ในพระราชอุทยานและทรงตั้งคำถามว่ามีหนทางที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหรือไม่ จึงได้เดินทางออกแสวงหาคำตอบจากครูบาอาจารย์มีอุทกดาบสและอาฬารดาบส และได้คำตอบ (การตรัสรู้) ณ ควณฺโณโคตมโพธิพฤกษ์ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ณ ที่นี้พระองค์ทรงพิจารณาปฏิจสงฺมุปาททั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดยามทั้ง ๓ แห่งราตรี^๕

หลังจากนั้น พระผู้มีพระภาคประทับเสวยวิมุตติสุขและทรงพิจารณาธรรมตาม สถานที่ต่างๆ อีก ๖ แห่ง แห่งละ ๗ วัน รวมเป็น ๗ สัปดาห์ เป็นเวลา ๔๙ วัน สถานที่สำคัญที่เสด็จประทับและธรรมสำคัญที่ทรงพิจารณาหลังจากตรัสรู้แล้ว ดังนี้

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับอยู่ ณ ควณฺโณโคตมโพธิพฤกษ์ ทรงพิจารณาปฏิจสงฺมุปาท ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม ๓ คาบ ในเวลา ๓ ยาม และทรงเปล่งอุทานมีนัยดัง กล่าวแล้ว

สัปดาห์ที่ ๒ ประทับอยู่ ณ ด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นโพธิพฤกษ์ทอดพระเนตรต้นโพธิพฤกษ์โดยไม่กระพริบพระเนตรเป็นเวลา ๗ วัน เรียกบริเวณ นี้ว่า อนิมิสสเจตีย์ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์กำจัดความสงสัยของพวกเทวดาที่ว่า ธรรมที่ทำความเป็นพุทธะอย่างอื่นมีอยู่หรือไม่

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจงกรมไปมาระหว่างต้นโพธิพฤกษ์กับอนิมิสสเจตีย์ เรียกบริเวณนี้ว่า รัตนจงกรมเจตีย์

สัปดาห์ที่ ๔ เสด็จประทับอยู่ ณ รัตนขจรเจตีย์ ที่เทวดาเนรมิตขึ้นมาถวาย ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของต้นโพธิพฤกษ์ ทรงพิจารณาพระอภิธรรมทั้ง ๗ ปกรณ์ ณ รัตนขจรเจตีย์นั้น

สัปดาห์ที่ ๕ ประทับอยู่ ณ ควณฺโณชุปาลนิโครธซึ่งอยู่ห่างออกไปไกลทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นโพธิพฤกษ์ ณ ที่นี้ ทรงพบกับพราหมณ์ผู้ชอบตวาดคนอื่นว่า หี หี ทรงแสดงธรรมเป็นเหตุให้เป็นพราหมณ์ว่า

พราหมณ์ใดลอยบาปธรรมเสียได้ ไม่ตวาดผู้อื่นว่า หี หี ไม่มีกิเลสดูจนน้ำผาด สรรวมตน เรือนจบพระเวท อยู่จบพรหมจรรย์ พราหมณ์นั้น ไม่มีกิเลสเครื่องพัวพันในอาภรณ์ ไหนๆ ในโลกควรกล่าววาทะว่า เราเป็นพราหมณ์โดยธรรม^๖

^๕ วิ. มหา. (ไทย) ๔/๑/๒-๓.

^๖ วิ. มหา. (ไทย) ๔/๔/๗.

สัปดาห์ที่ ๖ ประทับอยู่ ณ ควางตันมุจลินท์ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออก เฌียงใต้ของตันโพธิพฤกษ์ ณ ที่นี้ เกิดมีฝนนอกฤดูกาลตกลงมาอย่างหนัก พญานาค ซึ่งมีมุจลินท์มาแผ่พังพานวงขนดกั้นรอบพระวรกายของพระผู้มีพระภาค เพื่อป้องกัน ลมและฝน พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานปรารภความสุข ๔ ประการ คือ

ความสดเป็นสุขของบุคคลผู้สันโดษ ผู้มีธรรมปรากฏแล้ว ผู้เห็นอยู่ความไม่เบียดเบียน คือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลายเป็นสุขในโลกความปราศจากราคะ คือความล่วงกามทั้งหลายได้ เป็นสุขในโลกความกำจัดอัสมิมานะเสียได้ เป็นสุขอย่างยิ่ง^๗

สัปดาห์ที่ ๗ ประทับอยู่ ณ ควางตันราชายตนะ(ต้นเกด)ซึ่งอยู่ห่างออกไปทาง ทิศใต้ของตันโพธิพฤกษ์ ณ ที่นี้ ทรงพบกับพ่อค้าชาวอุกกลชนบท ๒ คนคือ ตปุสสะ และภัลลิกะ ทั้ง ๒ น้อมถวายข้าวตูก้อนและข้าวตุงปรุงด้วยน้ำผึ้ง แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกผู้ถึงรัตนะ ๒ คือ พระพุทธรูปและพระธรรม เป็น ๒ คนแรกในโลก

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้นสรุปได้ว่า ลำดับเหตุการณ์แสดงถึงการแสวงหาความรู้ความจริงในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเริ่มจากพระองค์ทรงเห็นเทวทูตทั้ง ๔ ในพระราชอุทยานและทรงตั้งคำถามว่ามีหนทางที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหรือไม่ จึงได้เดินทางออกแสวงหาคำตอบจากครูบาอาจารย์มีอุทกดาบสและอาฬารดาบส และได้คำตอบ (การตรัสรู้) ใต้ต้นโพธิ์ และพระองค์ทรงพิจารณาถึงคำตอบที่พระองค์ตรัสรู้

๒.๓ การวิจัยในทางพระพุทธศาสนา

การวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเป็นผลการตรัสรู้สัจธรรมผ่านการศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ วิพากษ์ และวิจัยจากประสบการณ์จริงของพระพุทธเจ้า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการวิจัยด้วยการวิจัยโดยมนุษย์และเพื่อประโยชน์สุขแห่งมวลมนุษยชาติ ตลอดจนบรรดาสรรพสิ่งที่มีชีวิต ในอรรถกถาพระอภิธรรม อัญญสาลินี ได้อธิบายการวิจัยพระอภิธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ว่า^๘

ก็ในพระสูตรทั้งหลายเหล่านี้มีนิทานเพียงอย่างเดียวเท่านั้น (แต่ว่า) ในอภิธรรม มีนิทาน ๒ อย่าง คือ (๑) อธิคมนิทาน (๒) เทสนานิทาน

บรรดานิทานทั้ง ๒ นั้น อธิคมนิทาน บัณฑิตพึงทราบว่ามีตั้งแต่พระพุทธพลพระนามว่าที่ปึงกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ เทสนานิทาน บัณฑิตพึงทราบจนถึงการประกาศพระธรรมจักรกับปวัตตนิทาน เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทานของพระอภิธรรม อันสมบูรณ์ ด้วยนิทานทั้งสองอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบการตั้งปัญหาดังต่อไปนี้ก่อน ถ้ามว่า พระอภิธรรมนี้ ถูกอบรมให้เจริญมาด้วยอะไร ให้งอกงามไว้ในที่ไหน บรรลุแล้ว ณ ที่ไหน บรรลุแล้วในกาลไร ใครบรรลุ วิจัยแล้ว ณ ที่ไหน วิจัยแล้วในกาลไร ใครวิจัยแล้ว แสดง ณ ที่ไหน แสดงแล้ว

^๗ วิ. มห. (ไทย) ๔/๕/๘.

^๘ อภิ. สจ. อ. (ไทย) ๖๐-๖๑.

เพื่อประโยชน์แก่ใคร แสดงแล้วเพื่ออะไร พวกใครรับไว้ พวกไหนกำลังศึกษา พวกไหนศึกษาแล้ว พวกไหนยอมทรงจำไว้ เป็นคำของใคร ใครนำมา

ในปัญหานี้ มีคำวิชันาดังต่อไปนี้ :- ถามว่า อภิธรรมน้อมบรมให้เจริญมาด้วยอะไร ตอบว่า อบรมให้เจริญมาด้วยศรัทธาอันมุ่งไปสู่ปัญญาเครื่องตรัสรู้ ถามว่า ให้จงกามไว้ ณ ที่ไหน ตอบว่า ให้จงกามมาในชาติ ๕๕๐ เรื่อง ถามว่า บรรลุแล้ว ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์ ถามว่า บรรลุในกาลไร ตอบว่า ในวันเพ็ญเดือน ๖ ถามว่า ใครบรรลุ ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ถามว่า วิจัย ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์ ถามว่า วิจัยในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว ถามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า ถามว่า แสดง ณ ที่ไหน ตอบว่า แสดงในสวรรค์ชั้น ดาวดึงส์ ถามว่า แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ตอบว่า แก่เทวดาทั้งหลาย ถามว่า แสดงแล้วเพื่ออะไร ตอบว่า เพื่อออกจากโอฆะ ๔ ถามว่า ใครรับไว้ ตอบว่า พวกเทพ ถามว่า ใครกำลังศึกษา ตอบว่า พระเสขะ และกัลยาณปุถุชน ถามว่า ใครศึกษาแล้ว ตอบว่า พระอรหันตชินาสพ ถามว่า ใครทรงไว้ ตอบว่า เป็นไปแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นยอมทรงจำไว้ ถามว่า เป็นถ้อยคำของใคร ตอบว่า เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ถามว่า ใครเป็นผู้นำมา ตอบว่า อันอาจารย์ทั้งหลาย นำสืบทอด ๆ กันมา

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้นสรุปได้ว่า การวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเป็นผลการตรัสรู้สังธรรมผ่านการศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ วิพากษ์ และวิจัยจากประสบการณ์จริงของพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาพระอภิธรรม อัญญาสาโรจน์ ได้อธิบายการวิจัยพระอภิธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ว่า “...ถามว่า วิจัย ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์ ถามว่า วิจัยในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว ถามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า...”

๒.๔ กระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา

กระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนาโดยใช้วิธีคิดแบบอริยสัง^๙ หรือวิธีคิดแบบแก้ปัญหาโดยวิธีคิดแบบ(แสวง)อริยสัง แยกการสืบสาเหตุเป็นชั้นหนึ่ง และจัดชั้นทั้งหมดเป็น ๒ ระดับดังนี้

๑. กระบวนการธรรม (ตามสภาวะ) เป็นขั้นของการที่จะเข้าถึงด้วยความรู้ คือคิดและรู้ให้ตรงความจริง ที่เป็นอย่งนั้นอยู่แล้ว ประกอบด้วย ๓ ชั้น ดังนี้

๑) ขั้นกำหนดทุกข์ (ทุกข์อริยสัง) ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหาคืออะไร อยู่ที่ไหน มีขอบเขตแค่ไหน เรียกว่า ขั้นกำหนดปัญหา

๒) ขั้นสืบสาวสมุทัย (สมุทัยอริยสัง) หยั่งสาเหตุของทุกข์หรือปัญหานั้น เรียกว่า ไม่แยกต่างหาก

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (กรุงเทพมหานคร: ญาณประดิษฐาน, ๒๕๕๖), หน้า ๗๙.

๓) ชั้นแก้งนิโรธ (นิโรธอริยสัจ) ให้เห็นกระบวนการที่แสดงว่าการดับทุกข์แก้ปัญหาเป็นไปได้อย่างไร เรียกว่า ชั้นตั้งสมมติฐาน

๒. กระบวนการวิธี (ของมนุษย์) เป็นชั้นที่จะต้องลงมือปฏิบัติ

๔) ชั้นเพ้นหามรรค แยกย่อยออกได้เป็น ๓ ชั้น

๔.๑) ชั้นมรรคที่ ๑ เอสนา (หรือ คเวสนา รวมทั้งวิมังสนา) คือ แสวงหาข้อพิสูจน์/ทดลองเรียกว่า ชั้นทดลองและเก็บข้อมูล

๔.๒) ชั้นมรรคที่ ๒ วิมังสา (หรือประวิจาร) ตรวจสอบ ร่อน เลือกเก็บข้อที่ถูกต้องใช้ได้จริง เรียกว่า ชั้นวิเคราะห์ข้อมูล

๔.๓) ชั้นมรรคที่ ๓ อนุปโธ กันข้อที่ผิดออก จับหรือเพ้นได้มรรคแท้ ซึ่งนำไปสู่ผลคือการแก้ปัญหาได้ เรียกว่า ชั้นสรุปผล

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้น กระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนาสามารถสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

ขั้นตอนวิธีการวิจัยตามแนวพระพุทธศาสนา			ขั้นตอนวิธีการวิจัยตามแนวตะวันตก	
กระบวนการเกิด	(แบบแผน) กระบวนการระบบ	๑. ทุกข์ (ผล) ชั้นกำหนดปัญหา : ปัญหาคืออะไร อยู่ที่ไหน มีขอบเขตแค่ไหน ๒. สมุทัย (เหตุ) ชั้นสืบสาวเหตุ : หอ้งสาเหตุของปัญหา	๑. ปัญหาการวิจัย (Location of Problem)	ปัญหาการวิจัย (Research Problem)
		๓. นิโรธ (ผล) ชั้นแก้งนิโรธ : ให้เห็นกระบวนการแก้ปัญหาที่เป็นไปได้อย่างไร		
กระบวนการระบบ	(อภิปรัชญา) กระบวนการระบบ	๔. มรรค (เหตุ) ชั้นเพ้นหามรรค : กระบวนการแสวงหา ตรวจสอบ และสรุปผล	๓. การเก็บรวบรวมข้อมูล (Gethering of Data) ๔. การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis of Data) ๕. การสรุป (Conclusion)	วิธีการวิจัย (Research Method) การออกแบบการวิจัย (Research Design)

ภาพที่ ๒.๑ แสดงกระบวนการวิธีการวิจัยตามแนวพระพุทธศาสนา

จากภาพที่ ๒.๑ แสดงกระบวนการวิธีการวิจัยตามแนวพระพุทธศาสนา แสดงรายละเอียดได้
ดังนี้

กระบวนการเข้าสู่ความรู้ความจริงตามหลักอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื้อความทั้งหมด ดังข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ความรู้เห็นตามเป็นจริงของเราในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ ๓ รอบ ๑๒ อาการอย่างนี้ หมดจดดีแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลก กับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า “ความหลุดพ้นของเราไม่กำเร็บ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๑๐}

ภิกษุทั้งหลาย เราและพวกเธอเร่ร่อนไปตลอดเวลานานถึงเพียงนี้ เพราะไม่ตรัสรู้และไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้แก่ เราและพวกเธอเร่ร่อนไปตลอดเวลานานถึงเพียงนี้ เพราะไม่ตรัสรู้และไม่แทงตลอดทุกขอริยสัจ ฯลฯ ทุกขสมุทยอริยสัจ ฯลฯ ทุกขนิโรธอริยสัจ ฯลฯ เราและพวกเธอเร่ร่อนไปตลอดเวลานานถึงเพียงนี้เพราะไม่ตรัสรู้และไม่แทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ภิกษุทั้งหลาย แต่บัดนี้ทุกขอริยสัจ อันเราและพวกเธอได้ตรัสรู้และแทงตลอดแล้ว ทุกขสมุทยอริยสัจ อันเราและพวกเธอได้ตรัสรู้และแทงตลอดแล้ว ทุกขนิโรธอริยสัจ อันเราและพวกเธอได้ตรัสรู้และแทงตลอดแล้ว ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ อันเราและพวกเธอได้ตรัสรู้และแทงตลอดแล้ว เราและพวกเธอตัดต้นหาในภพได้เด็ดขาด ตัณหาที่จะนำไปเกิดสิ้นแล้วบัดนี้จึงไม่มีการเกิดอีกต่อไป^{๑๑}

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดรวมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกกล่าวว่า ‘เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าขนาดใหญ่’ แม้ฉันใด กุศลธรรมทั้งหมดก็ฉันนั้นเหมือนกัน นับเข้าในอริยสัจ ๔^{๑๒}

หลังจากนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสอนุปุพพิกา แก่อุบาลีคหบดี คือทรงประกาศทาน กถา (เรื่องทาน) สीलกถา (เรื่องศีล) สักคกถา (เรื่องสวรรค์) กามาทีนวกถา (เรื่องโทษความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งกาม) และเนกขัมมานิสังสกถา (เรื่องอานิสงส์แห่งการออกจากกาม) เมื่อใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ว่า อุบาลีคหบดีมีจิตควรบรรลุนิพพาน มีจิตอ่อน มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตสูง มีจิตผ่องใส เมื่อนั้นจึงทรงแสดงพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้า(พระองค์ก่อนๆ)ทั้งหลาย ทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๑๓}

^{๑๐} วิ.มท. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔.

^{๑๑} วิ.มท. (ไทย) ๕/๒๒๘/๑๐๓-๑๐๔.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๐/๓๒๘.

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๘/๖๕.

ความหมายของอริยสัจที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีข้อความดังนี้
 อริยสัจ ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่า ‘อริยสัจ’^{๑๔}
 พระตถาคตเป็นอริยะในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้ง
 สมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า ‘อริยสัจ’^{๑๕} เพราะเรารู้แจ้งอริยสัจ ๔
 ประการนี้ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกตถาคตว่า ‘พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า’^{๑๖}

๑. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์
 กล่าวให้ลึกลงไปอีก หมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลาย ที่ตกอยู่ในกฎธรรมดา แห่งความไม่เที่ยง เป็น
 ทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วย ภาวะบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง ชัดช้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ใน
 ตัวเอง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอึดแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา
 สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้น แล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อ
 หนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน

๒. ทุกขสมุทัย เรียกสั้นๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์
 เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยาก ที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเรา ซึ่งจะเสพ ที่จะได้ จะเป็น จะ
 ไม่เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน รำรน รน กระวนกระวาย ความหวงแหน
 เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความ เป้อหนาย หรือความคับข้องติดขัด ในรูปใดรูปหนึ่ง อยู่
 ตลอดเวลา ไม่อาจปลอดโปร่งโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่น เบิกบานได้ อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จัก
 ความสุข ชนิดที่เรียกว่า ไร้ไฟฝ้า และไม่อึดเพื่อ

๓. ทุกขนิโรธ เรียกสั้นๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ภาวะที่เข้าถึง เมื่อ
 กำจัดอวิชชา สำรอก ตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจ หรือหลุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึก
 กระวนกระวาย ความเป้อหนาย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใดๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุข
 ที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดโปร่งโล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้นๆ ว่านิพพาน

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้นๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับ
 ทุกข์ หรือข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐ มีองค์ประกอบ
 ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไป
 พอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้อง หรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความ
 หมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือ บีบคั้นทรมานตนเอง
 ให้เคียดร้อน)

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๑๐.

^{๑๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐.

^{๑๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗.

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้ง ภาคทฤษฎี และ ภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกต อีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ ดังนี้:

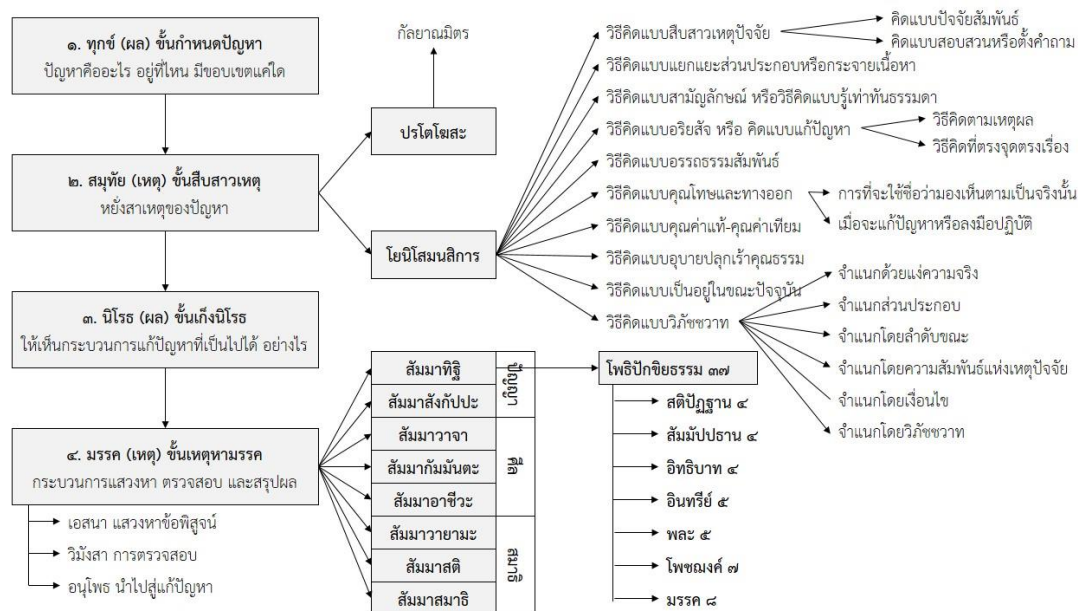
๑. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหามาตรบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่าง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใดๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผลจะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้

๒. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มี อยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ

๓. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคนไม่ว่ามนุษย์จะผลิตออกไปเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่า และ สัมพันธ์กับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป

๔. เป็นหลักความจริงกลางๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ๆ ไม่วามนุษย์จะสร้างสรรค์ ศิลปวิทยาหรือดำเนินกิจการใดๆ ขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตนและไม่ว่า ศิลปวิทยาหรือกิจการเหล่านั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สลายไป หรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไรๆ ก็ตาม หลักความจริงที่เรียกว่าอริยสัจนี้ ก็จะยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

กระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นกระบวนการแสวงหาความรู้ตามหลักอริยสัจในทางพระพุทธศาสนา สามารถสรุปได้ตามภาพที่ ๓.๑๐ ดังนี้

ภาพที่ ๒.๒ แสดงกระบวนการแสวงหาความรู้ตามหลักอริยสัง

จากภาพที่ ๒.๒ แสดงกระบวนการแสวงหาความรู้ตามหลักอริยสังเป็นกระบวนการวิจัยในทางพระพุทธศาสนา โดยมีรายละเอียดดังนี้

การวิจัยนั้นเป็นไวยากรณ์คำที่มีความหมายใช้แทนกัน หรือจะใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษก็เรียกว่าเป็น synonym ของคำว่า ปัญญา ในภาษาบาลีเวลาใดท่านให้ความหมายคำว่า ปัญญา คำหนึ่งที่จะมาก็คือคำว่า วิจัย คือ วิจัย พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา โดยมีจุดหมายก็คือปัญญา เรียกว่า โพธิ ปัญญาในขั้นที่ทำงานเพื่อให้บรรลุเป็นปัญญานี้เรียกว่าวิจัย วิจัยไปเพื่อเกิดปัญญา และปัญญานั้นก็พัฒนาไปจนกระทั่งกลายเป็นโพธิ หลักการของพระพุทธศาสนาดังพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

ธรรมนั้นเราแสดงไว้โดยวิจัย (วิจัยโส เทสิโต ภิกขเว มया ธมโม)^{๑๗}

คำว่า วิจัย จึงสำคัญมากเท่ากับว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการวิจัย พุทธพจน์นี้แสดงว่าในแง่ของผู้สอนก็สอนไปโดยที่เมื่อได้ความรู้มาโดยการวิจัย และก็นำมาสอนโดยวิธีวิจัย ต่อจากนั้นเมื่อพูดถึงฝ่ายผู้ศึกษา พระพุทธเจ้าตรัสว่า

พึงวิจัยธรรมโดยแยบคาย (โยนิโส วิจิเน ธมม)^{๑๘}

^{๑๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๗๓/๑๑๖.

^{๑๘} อ.ส.ต.ด.ก. (ไทย) ๒๓/๓/๒.

พึงวิจัยธรรมโดยแยบคาย คำว่า ธรรม นั้นมีความหมายกว้าง อะไรก็ได้เป็นธรรมทั้งนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่เราเกี่ยวข้อง เจอะเจอ พึงวิจัยโดยแยบคายคือ โดยโยนิโส (เช่นเดียวกับคำว่า โยนิโส มนสิการ) วิจัยให้ถึงต้นเค้าหรือต้นตอ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

จึงจะเห็นอรรถแจ้งชัดด้วยปัญญา (ปัญญาตถ วิปัสสติ)

เห็นอรรถ หมายถึง เห็นเนื้อหาทั้งหมดชัดแจ้งด้วยปัญญา อันนี้คือพุทธพจน์ที่ตรัสกับ ฝ่ายผู้ศึกษาแสดงถึงความสำคัญของคำว่าวิจัยในพระพุทธศาสนา

อริยสัจ ๔^{๑๙} พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจ ๔ ไว้เป็นส่วนหนึ่งของธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โดยมีพระปัญจวัคคีย์เป็นผู้รับฟังเทศนา อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ มี ๔ ประการ ดังนี้^{๒๐}

๑. ทุกข์ (สภาพปัญหา) หมายถึง ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ขาติ ขรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งทีรัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า อุปาทานขันธเป็นทุกข์ ในทางวิทยาศาสตร์เรียกว่า ปัญหาการวิจัย

๒. ทุกขสมุทัย (สาเหตุของปัญหา) หมายถึง เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ในทางวิทยาศาสตร์เรียกว่า สาเหตุปัญหา การวิจัย จะรู้ได้ต้องอาศัยปรโตโฆสะ และโยนิโสมนการ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๑ ปรโตโฆสะ เป็นเสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่ง สอน เล่าเรียน หาความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะ การสดับ สัทธรรมจากทานุสเปนกัลยาณมิตร

๒.๒ โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย มี ๑๐ ประการ คือ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือคิดแบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบเร้ากุศล วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน และวิธีคิดแบบวิภาษวาท

๓. ทุกขนิโรธ (การดับของปัญหา) หมายถึง ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัดขาดดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึง ได้แก่ เมื่อกำจัดอวิชชา สำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดโปร่งเป็นอิสระ ในทางวิทยาศาสตร์เรียกว่า การตั้งสมมติฐาน

^{๑๙} ทิ.มหา. (ไทย) ๑๐/๑๕๕-๑๕๖/๙๙-๑๐๐, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑-๓๗๓/๔๑๖-๔๑๘.

^{๒๐} ปัญญา ใช้นางยาง, ธรรมาธิบาย หลักธรรมในพระไตรปิฎก, หน้า ๙๐.

๔. ทุกชนิโรธคามินีปฏิปทา (นำการดับของปัญหาไปปฏิบัติ) หมายถึง ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง มรรคมืองค์ ๘ นี้ สรุปลงไปในไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ในทางวิทยาศาสตร์เรียกว่า การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้นสรุปได้ว่า กระบวนการวิจัยคือหลักอริยสัจ ๔ เป็นกระบวนการวิธีวิทยาการวิจัยตามแนวทางพระพุทธศาสนาในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเปรียบได้กับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แต่อริยสัจจะมีกระบวนการวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ กระบวนการคือ กระบวนการเกิดเป็นกระบวนการคิดในปัญหาการวิจัยอันประกอบด้วยทุกข์ (ผล) เป็นขั้นกำหนดปัญหาว่าคืออะไร อยู่ที่ไหน และมีขอบเขตแค่นี้ และสมุทัย (เหตุ) เป็นขั้นสืบสาวเหตุด้วยการหยั่งหาสาเหตุของปัญหาโดยการวิธีการของปรโตโฆสะอันเป็นเสี่ยงจากภายนอกอันเป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการอันเป็นกระบวนการคิด ๑๐ ประการ และกระบวนการดับเป็นกระบวนการแก้ปัญหาอันประกอบด้วยนิโรธ (ผล) เป็นขั้นแก้นิโรธเพื่อให้เห็นกระบวนการแก้ปัญหาก็เป็นไปได้อย่างไร และมรรค (เหตุ) เป็นขั้นเพ้นหามรรคด้วยกระบวนการแสวงหา การตรวจสอบ และการสรุปผล โดยกระบวนการของมรรคอันเป็นทางสายกลางในทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเป็นกระบวนการของมนุษย์ที่จะนำไปแก้ปัญห (ทุกข์) โดยเริ่มที่สัมมาทิฐิไปจนถึงสัมมาสมาธิ ซึ่งสัมมาทิฐิมิปัจจยสาเหตุมาจากปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ และมรรคเมื่อกล่าวโดยย่อคือปัญญา ศีล สมาธิ อันเรียกว่าไตรสิกขา อันเป็นหลักการศึกษาในทางพระพุทธศาสนา โดยมีโพชฌงค์ที่เป็นหลักธรรมแห่งการตรัสรู้เป็นคุณสมบัติของนักวิจัยในการเลือกเฟ้น ในการค้นหา และในการพิจารณาธรรม

๒.๕ บทสรุป

การวิจัยเป็นศัพท์ในทางวิชาการแต่ในทางพระพุทธศาสนาใช้คำศัพท์ว่า วิจโย ซึ่งรูปศัพท์แยกวิเคราะห์ได้ว่า วิ+จิ+ณ = วิจัย แปลว่า เลือกเฟ้น ค้นหา พิจารณา ในภาษาบาลีโรมันว่า Vicayo แปลว่า Research Investigation ในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า Vicaya ในคัมภีร์อภิธานวรรณาได้กล่าวถึงศัพท์การคิด การเลือก การวิจัย การค้นคว้าไว้ ๒ ศัพท์ คือ วิจัย และ มคคณา

ลำดับเหตุการณ์แสวงหาความรู้ความจริงในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแสดงถึงการการวิจัยของพระพุทธเจ้าเริ่มจากพระองค์ทรงเห็นเทวทูตทั้ง ๔ ในพระราชอุทยานและทรงตั้งคำถามว่ามีหนทางที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหรือไม่ จึงได้เดินทางออกแสวงหาคำตอบจากครุบาอาจารย์มีอุทกดาบส และอาฬารดาบส และได้คำตอบ (การตรัสรู้) ได้ต้นโพธิ์ และพระองค์ทรงพิจารณาถึงคำตอบที่พระองค์ตรัสรู้

การวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเป็นผลการตรัสรู้สัจธรรมผ่านการศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ วิพากษ์ และวิจัยจากประสบการณ์จริงของพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาพระอภิธรรม อัญญสาลินี ได้อธิบายการวิจัยพระอภิธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ว่า “...ถามว่า วิจัย ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่คองไม้โพธิ์

ถามว่า วิจัยในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว ถามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระ
สัพพัญญูพุทธเจ้า...”

กระบวนการวิจัยคือหลักอริยสัจ ๔ เป็นกระบวนการวิธีวิทยาการวิจัยตามแนวทาง
พระพุทธศาสนาในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเปรียบได้กับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แต่
อริยสัจจะมีกระบวนการวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ กระบวนการคือ กระบวนการเกิดเป็นกระบวนการคิดใน
ปัญหาการวิจัยอันประกอบด้วยทุกข์ (ผล) เป็นขั้นกำหนดปัญหาว่าคืออะไร อยู่ที่ไหน และมีขอบเขต
แคไใด และสมุทัย (เหตุ) เป็นขั้นสืบสาวเหตุด้วยการหยั่งหาสาเหตุของปัญหาโดยการวิธีการของปร
โตโมสะอันเป็นเสียงจากภายนอกอันเป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการอันเป็นกระบวนการคิด ๑๐
ประการ และกระบวนการดับเป็นกระบวนการแก้ปัญหอันประกอบด้วยนิโรธ (ผล) เป็นขั้นแก้นิโรธ
เพื่อให้เห็นกระบวนการแก้ปัญหที่เป็นไปได้อย่างไร และมรรค (เหตุ) เป็นขั้นเพ้นหามรรคด้วย
กระบวนการแสวงหา การตรวจสอบ และการสรุปผล โดยกระบวนการของมรรคอันเป็นทางสายกลาง
ในทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเป็นกระบวนการของ
มนุษย์ที่จะนำไปแก้ปัญห (ทุกข์) โดยเริ่มที่สัมมาทิฐิไปจนถึงสัมมาสมาธิ ซึ่งสัมมาทิฐิมิปัจจัย
สาเหตุมาจากปรโตโมสะและโยนิโสมนสิการ และมรรคเมื่อกล่าวโดยย่อคือปัญญา ศีล สมาธิ อัน
เรียกว่าไตรสิกขา อันเป็นหลักการศึกษาในทางพระพุทธศาสนา โดยมีโพชฌงค์ที่เป็นหลักธรรมแห่ง
การตรัสรู้เป็นคุณสมบัติของนักวิจัยในการเลือกเฟ้น ในการค้นหา และในการพิจารณาธรรม

บทที่ ๓

วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลังจากบทที่ ๒ ได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องการวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการเลือกเฟ้น การค้นหาและการพิจารณา ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องของปัญญา เนื้อหาในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยต้องการนำเสนอถึงวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทตามหลักฐานข้อมูลให้ศึกษาอันประกอบด้วย คัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นยืนยันเรื่องการวิจัยนั้นมีปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๑ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

คัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่พระภิกษุสามเณร และพุทธศาสนิกชนใช้ศึกษาเล่าเรียน เพื่อให้รู้ทั่วถึงพระธรรมวินัย และปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้อง เรียกว่า พระไตรปิฎก เป็นพระปริยัติสัทธรรม เพราะเป็นปทัฏฐานให้เกิดมีพระปฏิบัติสัทธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และพระปฏิเวธสัทธรรม คือ มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุด^๑

พระไตรปิฎกถือได้ว่าเป็นคัมภีร์สำคัญ และเป็นหลักฐานทางพระพุทธศาสนาเถรวาท แต่ก็มีคัมภีร์อื่นอีกที่เกี่ยวข้อง โดยมีลำดับชั้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังนี้

๑. พระบาลี คือพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้นที่ ๑
 ๒. อรรถกถา คือคัมภีร์ที่อธิบายบาลีหรืออธิบายความในพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานที่
ชั้นที่ ๒
 ๓. ฎีกา คือคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา หรือขยายความต่อจากอรรถกถา เป็นหลักฐาน
ชั้นที่ ๓
 ๔. อนุฎีกา คือคัมภีร์ที่อธิบายขยายความต่อจากฎีกาอีกทอดหนึ่ง เป็นหลักฐานชั้นที่ ๔
- นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ที่แต่งขึ้นว่าด้วยไวยากรณ์ภาษาบาลีฉบับต่างๆ และอธิบายศัพท์ต่างๆ เรียกรวมกันว่า สัททาวีเสส การจัดชั้นของบาลีอรรถกถาก็เนื่องด้วยกาลเวลานั้นเอง พระไตรปิฎกเป็นของมีมาก่อน ก็จัดเป็นหลักฐานชั้นที่ ๑ คำอธิบายพระไตรปิฎกแต่งขึ้นประมาณ ๙๕๖ ปีภายหลังพุทธปรินิพพาน จึงจัดเป็นชั้นที่ ๒ ส่วนฎีกานั้น แต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๕๘๗ จึงนับเป็นหลักฐานชั้นที่ ๓ ส่วนคัมภีร์อนุฎีกานั้นแต่งขึ้นภายหลังฎีกาในยุคต่อๆ มา เป็นคำอธิบายฎีกา

^๑ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า คำปรารภ.

อีกต่อหนึ่ง จึงนับเป็นหลักฐานชั้นที่ ๔ อย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะเป็นหลักฐานชั้นที่ ๑ เมื่อพิจารณาตามหลักกาลามสูตร^๒ว่า “มา ปัญฺกสมปทาเนน” อย่าถือโดยอ้างตำรา เพราะอาจมีข้อผิดพลาดตกหล่นหรือบางตอนอาจเพิ่มเติมขึ้น พระพุทธศาสนาสอนให้มีการใช้ปัญญาพิจารณาเหตุและผล สอบสวนให้เห็นเชิงประจักษ์แก่ตน เป็นการสอนเปิดให้เสรีภาพแก่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ นอกจากนั้นยังยืนยันให้นำไปปฏิบัติ เพื่อให้ประจักษ์ผลนั้นด้วยตนเอง แต่ก็ต้องอาศัยคัมภีร์ไว้เป็นแนวทางแห่งการศึกษา เพราะถ้าไม่มีคัมภีร์จะไม่มีแนวทางให้รู้จักพระพุทธศาสนา ฉะนั้น การศึกษาให้รู้และเข้าใจในคัมภีร์พระไตรปิฎกจึงเป็นลำดับแรกในการศึกษาที่เรียกว่า ปริยัติ การลงมือปฏิบัติตามจริงของบุคคลเรียกว่า ปฏิบัติ การได้รับผลแห่งการปริยัติและปฏิบัตินั้นๆ เรียกว่า ปฏิเวธ

จากที่ได้กล่าวในข้างต้นสรุปได้ว่า คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นที่บันทึกพระธรรมวินัยอันเป็นพระสัทธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันเรียกว่าพระสัทธรรม ๓ เพราะว่ามีพระปริยัติเป็นปทัฏฐานให้เกิดมีพระปฏิบัติสัทธรรมอันประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา และส่งผลต่อพระปฏิเวธสัทธรรมอันประกอบด้วย มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุด คัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วย (๑) พระไตรปิฎก บันทึกสัทธรรมเป็นพระพุทพจน์ของพระพุทธเจ้าและคำสอนของพระสาวก (๒) ปกรณ์วิเสส บันทึกผลงานอิสระของพระเถระผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยอธิบายธรรมวินัยโดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ต่างๆ (๓) อรรถกถาบันทึกคำขยายและคำอธิบายความในพระไตรปิฎก (๔) ฎีกาบันทึกคำขยายเนื้อความหรือแต่งแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น (๕) อนุฎีกาบันทึกคำเสริมความเป็นการแต่งแก้หรืออธิบายฎีกา

๓.๒ วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

วิจัยในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาใช้คำว่า วิจัย มาจากกรุปวิเคราะห์ว่า “วิ+จิ+ณ=วิจัย” แปลว่า การเลือกเฟ้น การค้นหา และการพิจารณา ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาและปกรณ์วิเสส ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๓.๒.๑ การค้นคำศัพท์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกบาลีของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นแหล่งรวมของภูมิธรรมภูมิปัญญา และประสบการณ์ที่ได้รับการสั่งสมและสืบทอดกันมาอย่างเป็นระบบมากที่สุดในประวัติของมนุษย์โดยมีจุดประสงค์เพื่ออธิบายพระพุทธพจน์ แต่ก็ได้เกิดคัมภีร์ขึ้นมากมายด้วยรูปแบบการเขียนที่แตกต่างกัน และเนื้อหาสาระที่ได้รับการอธิบาย และตีความอยู่ตลอดเวลา แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการพระไตรปิฎก และคัมภีร์ที่เกิดขึ้นใน

^๒ อจ. ดิก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗. ในเกสปุตตสูตร ข้อความว่า อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์ อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ(การคิดเอาเอง) อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้ และอย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่ามีอำนาจ ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

พระพุทธศาสนาในสมัยต่างๆ อย่างต่อเนื่อง การสังคายนาพระไตรปิฎก การจารึก และการถ่ายทอดพระไตรปิฎก^๓

คัมภีร์ที่บรรจุพระพุทธพจน์ คือพระธรรมวินัย มีชื่อที่ชาวตะวันตกรู้จักกัน โดยทั่วไปว่า Pali Canon หรือ Buddhist Canon ทั้งนี้ก็เพราะว่า เป็นที่ ประมวลหลักการพื้นฐานของศาสนา (canon) ซึ่งในที่นี้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา (Buddhist) และข้อความในคัมภีร์นี้บันทึกด้วยภาษาบาลี (Pali) แต่คำบาลีที่เรียก พระไตรปิฎก ก็คือ ตปิฎก จากคำว่า ตี “สาม” + ปิฎก “ตำรา, คัมภีร์, หรือ กระจาด (อันเป็นภาชนะบรรจุของ)” ซึ่งตามตัวอักษรใช้ หมายถึงคำสอนหมวดใหญ่ ๓ หมวด คือ^๔

๑. พระวินัยปิฎก ได้แก่ ประมวลระเบียบข้อบังคับของบรรพชิตที่ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุและภิกษุณี

๒. พระสุตตันตปิฎก ได้แก่ ประมวลพระสูตรหรือคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรง แสดง ยกย่องไปต่างๆ ให้เหมาะกับบุคคลสถานที่เหตุการณ์ มีเรื่องราวประกอบ

๓. พระอภิธรรมปิฎก ได้แก่ประมวลคำสอนที่เป็นเนื้อหาหรือหลักวิชา ล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์ ไม่มีเรื่องราวประกอบ

วิจัย แปลว่าการคัด การเลือก การวิจัย การค้นคว้า เมื่อค้นคำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ใน พระไตรปิฎกบาลีสยามรัฐผลปรากฏ ดังนี้

๑. เมื่อค้นคำว่า วิจัย ในพระไตรปิฎก จะปรากฏ ๑๐๘ หน้าในพระไตรปิฎก ๒๑ เล่ม ตั้งแต่เล่มที่ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๗ ๒๘ ๓๐ ๓๑ ๓๔ ๓๕ และ ๓๗ และเป็นคำศัพท์ ๒๒ ศัพท์ ดังนี้

๑) ธมมวิจัยสมโพชนงค์ แปลว่าธัมมวิจัยสมโพชนงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเพ็นธรรม^๕

^๓ คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกศึกษา (ฉบับปรับปรุง), (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๒๐.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวอย จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕-๖.

^๕ ที. มหา. (บาลี) ๑๐/๗๒-๗๓/๙๓, ที. มหา. (บาลี) ๑๐/๒๙๓/๓๓๙, ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๒๓๘/๒๓๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๗-๑๘/๑๙, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๔๔/๑๑๕, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๓๗-๓๓๙/๓๒๖, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๐/๑๙๘, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๐/๒๐๐, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๗๗๗-๗๗๘/๔๙๓, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๗๙๑-๗๙๒/๕๐๑, ส. สฬา. (บาลี) ๑๘/๗๑๖-๗๑๘/๔๔๙, ส. มหา. (บาลี) ๑๘/๓๕๕-๓๕๖/๙๓, ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๓๗๔-๓๗๗/๙๙, ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๑๓๐๗-๑๓๐๘/๓๕๕, ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๑๓๘๗-๑๓๘๘/๔๒๐, อ. เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๑๐-๒๑๓/๕๒, อ. เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๕๘-๒๕๙/๖๗, อ. เอกก. (บาลี) ๒๐/๕๙๗/๓๘๒, อ. จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๔/๒๑, อ. ปญจก. (บาลี) ๒๒/๓๓๐/๔๓๗, อ. สุตตก. (บาลี) ๒๓/๒๔-๒๕/๒๔, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๗๐/๔๒, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๓๙๗-๓๙๘/๒๗๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๔๔๘/๒๖๗, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๔๕๑/๒๖๙, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๔๕๑/๒๗๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๕๒-๕๕๔/๓๐๙,

๒) ธรรมนูญสมโพชนงโค แปลว่า ธรรมนูญสมโพชนงค์ หมายถึง ธรรมนูญเป็นองค์
แห่งการตรัสรู้คือการเพ็ญธรรม^๖

๓) ธรรมนูญสมโพชนงคสุส แปลว่า ธรรมนูญสมโพชนงค์^๗

๔) ธรรมนูญสมโพชนงคบุพเพน แปลว่า ดอกบัวคือธรรมนูญสมโพชนงค์^๘

๕) ธรรมนูญสมโพชนงคปริภาวิตา แปลว่า อบรมแล้วด้วยธรรมนูญสมโพชนงค์^๙

๖) ธรรมนูญสมโพชนงคสมปยุตตา แปลว่า สัมปยุตด้วยธรรมนูญสมโพชนงค์^{๑๐}

๗) ธรรมนูญสมโพชนงครัตนสุส แปลว่า แก้วคือธรรมนูญสมโพชนงค์^{๑๑}

๘) วิจัยโส แปลว่า โดยการวิจัย^{๑๒}

^๖ ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๘๐-๘๒/๑๑๕, ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๓๒๗-๓๓๒/๒๖๔, ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๔๓๒-๔๓๔/๓๑๐, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๕๖-๒๕๘/๑๘๑, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๐/๑๙๘, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๐/๒๐๐, ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๑/๒๐๑, ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๓๗๔-๓๗๗/๙๙ (๒ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๓๘๓-๓๘๔/๑๐๒, ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๕๙-๕๖๔/๑๕๔ (๓ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๑๓๘๗-๑๓๘๘/๔๒๐ (๒ ศัพท์), อ. จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๓๙/๓๒๒, พ. ม. (บาลี) ๒๙/๑๓๐-๑๓๑/๑๑๐, พ. ม. (บาลี) ๒๙/๓๖๖-๓๖๗/๒๕๕, พ. ม. (บาลี) ๒๙/๘๙๑/๕๕๙, พ. ม. (บาลี) ๒๙/๙๒๗-๙๒๘/๕๙๒, พ. ม. (บาลี) ๒๙/๘๙๑/๕๕๙, พ. จ. (บาลี) ๓๐/๑๔๘/๗๐, พ. จ. (บาลี) ๓๐/๕๕๕/๒๙๒, พ. จ. (บาลี) ๓๐/๖๖๗/๓๒๑, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๖/๑๐๖, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๓-๑๙๕/๑๓๑ (๒ ศัพท์), พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๙๒/๔๒๓, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๑/๔๒๖, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๓/๔๒๙, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๓/๔๓๐, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๕๘/๔๖๓, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๖๙/๔๗๗ (๒ ศัพท์), พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๙๒/๕๐๑, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๖๑๕/๕๒๖, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๑๑-๒๑๔/๘๗, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๑๕-๒๑๗/๘๘ (๒ ศัพท์), อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๒๖-๒๒๙/๙๑, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๓๐-๒๓๔/๙๒, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๓๕-๒๓๙/๙๓, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๕๒-๒๕๔/๙๖, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๕๕-๒๕๘/๙๗, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๒๗๕/๑๐๘, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๔๗๒-๔๗๓/๑๗๓, อภิ. ธรรมนูญ. (บาลี) ๓๔/๖๙๕-๖๙๖/๒๗๕, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๑๗๖-๑๘๐/๑๓๙, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๒๐๑-๒๐๖/๑๔๔, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๒๔๑/๑๖๔ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๓๗๑/๒๓๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๒๙-๕๓๒/๓๐๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๓๖-๕๓๗/๓๐๓, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๒-๕๔๓/๓๐๖ (๒ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๔-๕๔๗/๓๐๗ (๔ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๕๕-๕๖๐/๓๑๐ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๔-๕๖๕/๓๑๔, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๖-๕๖๗/๓๑๕ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๘๑-๕๘๖/๓๒๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๘๗-๕๘๘/๓๒๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๙๐/๓๒๒, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๙๓/๓๒๔, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๖๑๐-๖๑๒/๓๓๖, อภิ. กถา. (บาลี) ๓๗/๑๓๓๖-๑๓๓๗/๔๓๘ (๒ ศัพท์), อภิ. กถา. (บาลี) ๓๗/๑๔๕๑-๑๔๕๒/๔๘๑ (๒ ศัพท์).

^๗ ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๓๖๕-๓๖๗/๙๖ (๔ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๒๖-๕๒๘/๑๔๔ (๒ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๓๐-๕๓๒/๑๔๕ (๓ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๔๐-๕๔๒/๑๔๘ (๔ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๗๑/๑๕๗ (๓ ศัพท์), ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๕๗๒/๑๕๘, อ. ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๑-๑๐๒/๒๒๕, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๓๒-๓๔/๒๓, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๔๙-๕๑/๓๐, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๗๐/๔๒, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๑/๔๒๖.

^๘ พ. จ. (บาลี) ๓๐/๗๓๕/๓๗๔.

^๙ พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๗๙/๔๘๘, พ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๘๗/๔๙๖.

^{๑๐} อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๑/๓๑๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๖๓/๓๑๓.

^{๑๑} อภิ. กถา. (บาลี) ๓๗/๔๓๕-๔๓๖/๑๗๖.

- ๙) วิจัยพหุลา แปลว่า มีความเลือกเฟ้นมาก^{๑๓}
 ๑๐) วิจัยพหุโล แปลว่า มีความเลือกเฟ้นธรรมมาก^{๑๔}
 ๑๑) ธมมวิจัย แปลว่า ธัมมวิจัยสัมโพชฌงค์^{๑๕}
 ๑๒) ปวิจัย แปลว่า ความเลือกเฟ้นทั่วไป^{๑๖}
 ๑๓) ปวิจัยติ แปลว่า ย่อมเลือกเฟ้นทั่วไป^{๑๗}
 ๑๔) ปฏิวิจัย แปลว่า ความเลือกเฟ้นตอบ^{๑๘}
 ๑๕) ปวิจัยพหุโล แปลว่า ความเลือกเฟ้นทั่วไปมาก^{๑๙}
 ๑๖) ปวิจัยพหุลา แปลว่า ความเลือกเฟ้นทั่วไปมาก^{๒๐}
 ๑๗) ปวิจัยภูโจ แปลว่า สภาวะที่เลือกเฟ้น^{๒๑}
 ๑๘) ปวิจัยภูเจณ แปลว่า เพราะมีสภาวะเลือกเฟ้นธรรม^{๒๒}
 ๑๙) ปวิจัยมคฺโค แปลว่า มรรคคือการเลือกเฟ้น^{๒๓}
 ๒๐) ปวิจัยมณฺโฑ แปลว่า ความใสคือการเลือกเฟ้น^{๒๔}
 ๒๑) ปวิจัยมณฺฑ แปลว่า ความใสคือการเลือกเฟ้น^{๒๕}
 ๒๒) ปวิจัยวิราโค แปลว่า วิราคะคือการเลือกเฟ้น^{๒๖}

-
- ^{๑๒} ส. ขนธ. (บาลี) ๑๗/๑๗๓-๑๗๔/๑๑๖ (๑๐ ศัพท์).
- ^{๑๓} พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๖๐๔-๖๐๘/๒๙๖, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๖๑๕-๖๑๙/๒๙๙.
- ^{๑๔} พุ. ม. (บาลี) ๒๙/๕๙๑-๕๙๒/๖๐๕, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๕๙๖-๕๙๗/๒๙๓, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๕๙๒-๖๐๐/๒๙๔, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๖๗๒/๕๘๐ (๒ ศัพท์).
- ^{๑๕} ส. มหา. (บาลี) ๑๙/๑๓๙๔-๑๓๙๘/๔๒๒.
- ^{๑๖} ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๒-๑๕๓/๑๗๗, พุ. ปุ. (บาลี) ๒๕/๔๒๔/๕๒๙, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๔๑-๕๑/๖,
- ^{๑๗} ม. อุ. (บาลี) ๑๔/๒๙๐/๑๙๘.
- ^{๑๘} เจริญวรรค ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๒-๑๕๓/๑๗๗.
- ^{๑๙} พุ. ม. (บาลี) ๒๙/๕๙๑-๕๙๒/๖๐๕, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๕๙๖-๕๙๗/๒๙๓, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๕๙๒-๖๐๐/๒๙๔, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๖๗๒/๕๘๐ (๒ ศัพท์).
- ^{๒๐} พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๖๐๔-๖๐๘/๒๙๖, พุ. จุ. (บาลี) ๓๐/๖๑๕-๖๑๙/๒๙๙.
- ^{๒๑} พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๓๒-๓๕/๒๓, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๓-๑๙๕/๑๓๑, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๑๙๖-๑๙๘/๑๓๒.
- ^{๒๒} พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๔๙-๕๑/๓๐, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๗๐/๔๒, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๖/๑๐๖, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๓๙๗-๓๙๘/๒๗๑.
- ^{๒๓} พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๙๒/๔๒๓.
- ^{๒๔} พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๑/๔๒๖, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๓/๔๒๙, พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๓/๔๓๐.
- ^{๒๕} พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๓๑/๔๒๖.
- ^{๒๖} พุ. ป. (บาลี) ๓๑/๕๙๒/๕๐๑.

๓. เมื่อค้นคำว่า วิจารณ์ ในพระไตรปิฎก จะปรากฏ ๓ หน้าในพระไตรปิฎก ๒ เล่ม ตั้งแต่เล่มที่ ๒๕ และ ๒๗ และเป็นคำศัพท์ ๒ ศัพท์ดังนี้

๑) วิจารณ์ แปลว่า ความเด่นชัด^{๓๐}

๒) วิงฺควินฺย แปลว่า การจำแนกแจกแจง^{๓๑}

จากการค้นคำศัพท์ วิจารณ์ วิจโย วิจารณ์ ในพระไตรปิฎกสามารถสรุปความถี่จากมากไปหาน้อยได้ดังนี้

๗๙/๒๕ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๑/๒๗ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๒/๒๘, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๓/๒๙ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๔-๘๗/๓๐, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๑๑-๒๑๔/๘๗ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๑๕-๒๑๗/๘๘ (๔ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๒๖-๒๒๙/๙๑ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๓๐-๒๓๔/๙๒ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๓๕-๒๓๙/๙๓ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๕๒-๒๕๓/๙๖ (๓ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๕๔-๒๕๘/๙๗, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๗๒-๒๗๔/๑๐๗, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๒๗๕/๑๐๘, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๔๗๑/๑๗๒, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๔๗๒-๔๗๓/๑๗๓, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๖๙๑/๒๗๒ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๖๙๕-๖๙๖/๒๗๕ (๒ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๕๕-๘๕๖/๓๓๑ (๖ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๕๗-๘๕๘/๓๓๑ (๔ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๕๗-๘๕๘/๓๓๑ (๔ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๖๖-๔๗๐/๓๓๖ (๓ ศัพท์), อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๗๑-๘๗๒/๓๓๗, อภิ. รมม. (บาลี) ๓๔/๘๗๓-๘๗๕/๓๓๘, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๑๗๖-๑๘๐/๑๓๙, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๒๐๑-๒๐๖/๑๔๔, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๒๔๑/๑๖๓ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๓๖๐/๒๒๖, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๓๗๑/๒๓๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๔๓๔-๔๓๗/๒๕๙, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๔๓๘-๔๔๐/๒๖๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๔๕๒-๔๕๖/๒๗๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๑๕-๕๑๖/๒๙๖, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๒๙-๕๓๒/๓๐๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๓๖-๕๓๗/๓๐๓, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๕๕-๕๖๐/๓๑๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๘๑-๕๘๖/๓๒๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๘๗-๕๘๘/๓๒๑, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๙๐/๓๒๒, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๕๙๓/๓๒๔, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๖๑๐-๖๑๒/๓๓๖, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๖๑๒/๓๓๗ (๒ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๖๓๗-๖๓๘/๓๔๓, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๖๗๑-๖๗๕/๓๕๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๐๕-๘๐๗/๔๓๙, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๐๘-๘๑๑/๔๔๐, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๑๒-๘๑๕/๔๔๑ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๑๖-๘๑๙/๔๔๒ (๔ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๒๐-๘๒๒/๔๔๓ (๔ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๒๓-๘๒๔/๔๔๔ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๒๕-๔๔๕, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๒๖-๘๒๗/๔๔๖, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๓๐/๔๔๙ (๔ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๓๑-๘๓๒/๔๕๐ (๔ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๓๑-๘๓๒/๔๕๑ (๔ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๐/๔๕๘, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๑/๔๕๙, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๒-๘๔๓/๔๖๐ (๓ ศัพท์), อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๕/๔๖๓, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๖/๔๖๕, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๗/๔๖๖, อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๘๔๘-๘๔๙/๔๖๗ (๒ ศัพท์), อภิ. ชาติ. (บาลี) ๓๖/๗๕/๑๕๙, อภิ. ชาติ. (บาลี) ๓๖/๗๖-๗๘/๑๖๐, อภิ. ชาติ. (บาลี) ๓๖/๑๘๑๓-๑๘๑๕/๖๒๗.

^{๓๐} พุ. พ. (บาลี) ๒๕/๔๒๔/๕๒๙, พุ. จ. (บาลี) ๒๕/๔๑-๕๐/๖.

^{๓๑} พุ. ขา. เอกก. (บาลี) ๒๗/๒๐๐๑-๒๐๐๔/๔๐๐.

ตารางที่ ๓.๑ แสดงความถี่ของคำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ในพระไตรปิฎก ดังนี้

ที่	คำศัพท์	พระไตรปิฎก			รวมจำนวน คำศัพท์
		วิ.	สุ.	อภ.	
๑	ธมมวิจัย		๓๒	๑๓๑	๑๖๓
๒	ธมมวิจัยสมโพชนงโค		๓๖	๔๑	๗๗
๓	ปวิจัย		๘	๓๑	๓๙
๔	วิจัย		๘	๒๘	๓๖
๕	ธมมวิจัยสมโพชนงคัม		๒๓	๔	๒๗
๖	ธมมวิจัยสมโพชนงคสส		๒๒		๒๒
๗	วิจัยโส		๑๐		๑๐
๘	วิจัยพหุโล		๕		๕
๙	ปวิจัยพหุโล		๖		๖
๑๐	ปวิจัยภูเรน		๔		๔
๑๑	ปวิจัย		๓		๓
๑๒	ปวิจัยภูโจ		๓		๓
๑๓	ปวิจัยมณโฑ		๓		๓
๑๔	ธมมวิจัยสมโพชนงคปริภาวิตา		๒		๒
๑๕	ธมมวิจัยสมโพชนงคสมปยุตตาท			๒	๒
๑๖	วิจัยพหุลา		๒		๒
๑๗	ปวิจัยพหุลา		๒		๒
๑๘	ปวิจัย		๒		๒
๑๙	ธมมวิจัยสมโพชนงคปุบเณ		๑		๑
๒๐	ธมมวิจัยสมโพชนงครตนสส			๑	๑
๒๑	ธมมวิจัย		๑		๑
๒๒	ปวิจัยติ		๑		๑
๒๓	ปฏิจจัย		๑		๑
๒๔	ปวิจัยมคโค		๑		๑
๒๕	ปวิจัยมณฑ		๑		๑

ที่	คำศัพท์	พระไตรปิฎก			รวมจำนวน คำศัพท์
		วิ.	สุ.	อภ.	
๒๖	ปวิจยวิราโค		๑		๑
รวมเป็นจำนวนศัพท์ทั้งสิ้น			๑๗๘	๒๓๘	๔๑๖

จากตารางที่ ๓.๑ แสดงความความถี่ของคำศัพท์ วิจย วิจโย วิจยํ ในพระไตรปิฎก พบว่า คำศัพท์ วิจย วิจโย วิจยํ ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก จำนวน ๑๗๘ ศัพท์ และพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๒๓๘ ศัพท์ มีคำว่าธมฺมวิจโย มีมากที่สุด (๑๖๓ ศัพท์) รองลงมามีคำว่าธมฺมวิจยสมโพชฌงโค (๗๗ ศัพท์) และคำว่าปวิจโย (๓๙ ศัพท์) ตามลำดับ

ตารางที่ ๓.๒ แสดงความความถี่ของคำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ในพระไตรปิฎกตามหมวดคัมภีร์ ดังนี้

พระไตรปิฎก		คำค้น			รวม
เล่มที่	ชื่อคัมภีร์	วิจัย	วิจัย	วิจัย	
๑๐	ทีฆนิกาย มหาวรรค	๒			๒
๑๑	ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	๖			๖
๑๒	มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	๒			๒
๑๓	มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	๑			๑
๑๔	มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก	๙			๙
๑๗	สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	๑๐			๑๐
๑๘	สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	๑			๑
๑๙	สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	๓๐			๓๐
๒๐	อังคุตตรนิกาย เอกก ทุก ติกนิบาต	๓			๓
๒๑	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	๒			๒
๒๒	อังคุตตรนิกาย ปัญจก ฉักกนิบาต	๑	๑		๒
๒๓	อังคุตตรนิกาย สัตตก อัฐก นวกนิบาต	๑			๑
๒๔	อังคุตตรนิกาย ทสก เอกาทสกนิบาต	๑			๑
๒๕	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน	๑		๒	๓
๒๖	ขุททกนิกาย วิมาน เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา		๑		๑
๒๗	ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๑			๑	๑
๒๙	ขุททกนิกาย มหานิทเทส	๗	๒๔		๓๑
๓๐	ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส	๑๒	๑๗		๒๙
๓๑	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค	๓๘	๕		๔๓
๓๔	ธัมมสังคณี	๑๑	๑๑๑		๑๒๒
๓๕	วิภังค์	๓๒	๗๑		๑๐๓
๓๖	ธาตุกถา ปุคคัลลัญญุตี		๘		๘
๓๗	กถาวัตถุ	๕			๕
รวม		๑๗๕	๒๓๘	๓	๔๑๖

จากตารางที่ ๓.๒ แสดงความความถี่ของคำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ในพระไตรปิฎกตามหมวดคัมภีร์ พบว่า คำศัพท์ วิจัย วิจัย วิจัย ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกเล่มที่ ๓๕ มากที่สุด จำนวน ๑๒๒ ศัพท์ รองลงมาพระอภิธรรมปิฎกเล่มที่ ๓๖ จำนวน ๑๐๓ ศัพท์ และพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๓๑ จำนวน ๔๓ ศัพท์ ตามลำดับ

จากที่ได้กล่าวถึงการค้นคำศัพท์ วิจัย ในคัมภีร์พระไตรปิฎก โดยใช้ ๓ คำศัพท์ ประกอบด้วย วิจัย วิจัย วิจัย ในข้างต้นสรุปได้ว่าจะปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๒ คัมภีร์คือ พระสุตตันตปิฎก จำนวน ๑๙ เล่ม ๑๗๘ ศัพท์ และพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๔ เล่ม ๒๓๘ ศัพท์ รวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๔๑๖ ศัพท์ โดยมีคำว่า อัมมวิโย (ความวิจยธรรม, ความเลือกเฟ้นธรรม) มากที่สุดจำนวน ๑๖๓ ศัพท์ รองลงมาคืออัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเฟ้นธรรม) จำนวน ๑๓๒ ศัพท์ และรองลงมาคือปวิโย (ความเลือกสรร) จำนวน ๓๙ ศัพท์ และวิจโย (ความวิจย) จำนวน ๓๖ ศัพท์ ตามลำดับ

๓.๒.๒ การค้นคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น

คัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนามีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา เป็นต้นแล้ว ยังมีคัมภีร์ประเภทปกรณ์วิเสสอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งการค้นคำศัพท์เกี่ยวกับการวิจัยจะปรากฏในคัมภีร์เนติปกรณ์และเปฏโปกเทศ ดังนี้

๑. เนติปกรณ์^{๓๒}

เนติปกรณ์เป็นคัมภีร์พระมหากัจจายนะ รจนาไว้ในสมัยพุทธกาล โดยมีข้อมูลยืนยัน ในปัญญาสุทนี อรรถกถามูลปิณณาสก์ มัชฌิมนิกาย แต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ และสอดคล้องกับพระมหานามะ ได้แต่งอรรถกถา สัทธัมมปาสิณี อรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค ขุททกนิกาย และยังสอดคล้องกับ พระธรรมะปาละ ได้แต่งเตติอรรถกถา เนติปกรณ์เป็นคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเพื่ออธิบายความพระพุทธรวณะในสมัยพุทธกาล ซึ่งในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้มอบฐานะ ๒ อย่าง คือ

๑. คันถฐานะ เป็นงานเกี่ยวกับคัมภีร์คำสอน อันมีพระสารีบุตรได้แต่งคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค และพระมหากัจจายนะได้แต่งคัมภีร์เนติปกรณ์และเปฏโปกเทศ

๒. วิปัสสนาฐานะ เป็นงานเกี่ยวกับการอบรมจิตใจ

เนติปกรณ์เป็นงานสำหรับการศึกษาพระธรรมอันเป็นพระสูตรและปรมัตถธรรมกับพระพุทธรวณะแต่ละสูตร โดยวางหลักการเขียนที่นับว่า เป็นแบบฉบับที่ดีที่สุดประกอบด้วย

๑. สังคหะวาระ การรวมความไว้ก่อนหน้า

^{๓๒} นายสิริ เพ็ชรไชย, **แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเล่ม ๑**, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย, มูลนิธิภูมิพลโลกวิทูเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ม.ป.ป), หน้า ๑๓๕-๑๕๔.

๒. วิกังควาระ การจำแนก แยกแยะ ออกไปซึ่งเริ่มต้นการเขียนคือ (๑) บทอุเทศ การตั้งหัวข้อ (๒) บทนิเทศ การขยายความ (๓) บทปฐนินิเทศ การทบทวนรายละเอียดในการศึกษาธรรม แยกแยะให้เห็นเนื้อหา ให้เกิดข้อคิดในประเด็นต่างๆอย่างละเอียด

เนตติปกรณ์ มีคัมภีร์เนตติอรรถกถาและเนตติวิภาวินีเป็นชั้นอรรถกถาอธิบายความ และมีเนตติฎีกาเป็นคัมภีร์อธิบายเนตติอรรถกถาอีกชั้นหนึ่ง

การค้นคำศัพท์ วิจัย ในคัมภีร์เนตติปกรณ์จะปรากฏในส่วนของหาระ ๑๖ ที่เป็นหลักการอธิบายศัพท์ พยายามให้เข้าใจอย่างละเอียดชัดเจน วิจัยหาระเป็นหลักการวิจัยหรือการวิเคราะห์ การจำแนกแยกแยะ

๒. เปฏโกปเทศปกรณ์^{๓๓}

เปฏโกปเทศปกรณ์เป็นคัมภีร์สำคัญในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งพระมหากัจจายนเถระได้รจนาขึ้น คำว่าเปฏโกปเทศแปลว่าแนะนำข้อความในปิฎก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการอธิบายปรมัตถธรรมและอธิบายความหมายของธรรมะแต่ละอย่าง แล้วนำมาอธิบายรวมทำให้เกิดความรู้เกี่ยวกับองค์ธรรมความหมายของธรรมเป็นอย่างดี โดยแสดงเหตุปัจจัยที่จะสร้างสัมมาทิฐิให้เกิด ด้วยเหตุปัจจัย ๒ ประการ คือ (๑) ปรีโธ โฆโส สจฺจานุสนธิ การได้ยินเกี่ยวกับสังขธรรมจากผู้อื่น (๒) อชฺหมตฺตโยนิโสมนสิกาโร การพิจารณาไตร่ตรองอย่างถูกต้องด้วยตนเอง แล้วขยายความออกไปเป็นอรรถาธิบายทุกบททุกตอนมีวิธีการอธิบายที่ทำให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมเป็นอย่างดี สำหรับการจำแนกชั้นตอนนั้น แบ่งออกเป็น ๘ ชั้นตอนเรียกว่าภุมิ คือ

๑. ปฐมภุมิ แสดงถึงอริยสัจ
๒. ทุตติภุมิ แสดงถึงการตั้งแบบการสอน
๓. ตติยภุมิ แสดงถึงการตั้งหลักแห่งพระสูตร
๔. จตุตถภุมิ แสดงถึงการวิจัยสูตร
๕. ปัญจมภุมิ แสดงถึงการจำแนกคำแนะนำ
๖. สุตตตถสมุจฺจยภุมิ แสดงถึงการรวบรวมอรรถแห่งสูตร
๗. ทารสัมปาตภุมิ แสดงถึงคำแนะนำต่างๆ
๘. สุตตเวกัณคิย แสดงถึงการจำแนกสูตรต่างๆของธรรม

การค้นคำศัพท์ วิจัย ในคัมภีร์เปฏโกปเทศปกรณ์จะปรากฏในส่วนของจตุตถภุมิ แสดงถึงการวิจัยสูตร

จากที่ได้กล่าวมาในข้างต้นสรุปได้ว่าการค้นคำศัพท์ วิจัย ในคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้วยังปรากฏ วิจัย ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์แนะนำแนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทฺธพจน์ โดยพระมหากัจจายนะผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิศดาร ซึ่ง

^{๓๓} นายสิริ เพ็ชรไชย, แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเล่ม ๑, โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย, มูลนิธิภูมิพลโลกิขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ม.ป.ป), หน้า ๑๕๔-๑๖๐.

ปรากฏอยู่ในส่วนของหาระ ๑๖ ที่เป็นหลักการอธิบายศัพท์ พยานะให้เข้าใจอย่างละเอียดชัดเจน วิจารณ์หาระเป็นหลักการวิจัยหรือการวิเคราะห์ การจำแนกแยกแยะ

๓.๓ สรุปการวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นการอธิบายถึงความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความเลือกเฟ้นธรรมในทางพระพุทธศาสนาเมื่อก้าวโดยสรุปลงแล้วคือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๓.๓.๑ การวิจัยที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก

พระสูตรตันตปิฎก เป็นปิฎก ๑ ในจำนวน ๓ ปิฎกที่เรียกว่า พระไตรปิฎก ซึ่งประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตรนั้นประกอบด้วยพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายต่าง ๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคล เหตุการณ์ และโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นขั้นเติมในพระพุทธศาสนา ที่เรียกพระธรรมเทศนาและธรรมบรรยายทั้งหลายในพระสูตรตันตปิฎก ว่าสูตร พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สมังควลีสินี อธิบายว่า เพราะมีความหมาย ๖ อย่าง คือ^{๓๔}

๑. เพราะบ่งถึงประโยชน์ (อรรถานํ สุนจโนโต) คือชี้ให้เห็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น
๒. เพราะมีอรรถที่ตรัสไว้ดีแล้ว (สุวิสุตโต) คือตรัสตามอุปนิสัย หรืออรรถาธิบายของเวไนยสัตว์ (ผู้ควรแนะนำ)
๓. เพราะผลิตประโยชน์ (สวณโต) คือก่อให้เกิดผลดุจข้าวกล้าที่เจริญ เติบโตแล้วผลิตรวงข้าวต่อไปได้
๔. เพราะหลังประโยชน์ (สุทนต์โต) คือทำให้ประโยชน์หลังไหลออกมาดุจแม่น้ำคอนมหลั่งน้ำนมออกมา
๕. เพราะป้องกันด้วยดี (สุตตตมา) คือรักษาประโยชน์ทั้งหลายไว้ได้ด้วยดี
๖. เพราะมีส่วนเสมอด้วยเส้นด้าย (สุตตสภาคโต) คือใช้เป็นบรรทัดฐานในการประพฤติปฏิบัติของวิญญูชนดุจเส้นบรรทัดของช่างไม้

การวิจัยที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก มีจำนวน ๑๙ เล่ม ประกอบด้วย

- พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ ที่ขนิทาย มหาวรรค
- พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑ ที่ขนิทาย ปาฏิการวรรค
- พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒ มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์
- พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๓ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์
- พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์

^{๓๔} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๙. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า (๗).

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๗ สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๘ สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙ สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐ อังคุตตรนิกาย เอกก ทุก ติกนิบาต
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๑ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๒ อังคุตตรนิกาย ปัญจก ฉกนิบาต
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๓ อังคุตตรนิกาย สัตตก อัฐก นวกนิบาต
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔ อังคุตตรนิกาย ทสก เอกาทสกนิบาต
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๖ ขุททกนิกาย วิมาน เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗ ขุททกนิกาย ชาดก ภาค ๑
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๘ ขุททกนิกาย มหานิเทศ
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐ ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ
 พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ได้กล่าวว่าการวิจัยเป็นไฉนของปัญญา และมีคำศัพท์ในทางพุทธศาสนากล่าวไว้ประกอบด้วย

๑. ปัญญาตรัสเรียกว่า อี ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความ เลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุจปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุจศัสตรา ปัญญาจุจปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาจุจดวงประทีป ปัญญาจุจดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ชื่อนักปราชญ์ เพราะประกอบด้วยปัญญานั้น^{๓๕}

๒. คำว่า มุนี อธิบายว่า ญาณ ตรัสเรียกว่า เครื่องพิจารณา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด... ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๓๖} ญาณ ท่านเรียกว่า โมนะ คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไป กำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ ปัญญาจุจแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลาย กิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุจปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุจศัสตรา ปัญญาจุจปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาจุจดวงประทีป ปัญญาจุจดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ผู้ที่ประกอบด้วยญาณนั้น ชื่อนักปราชญ์ โมนญาณแล้ว

^{๓๕} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๔, พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๔-๕/๕๕-๕๘.

^{๓๖} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๔๖/๓๙๐.

โมเนยธรรม ๓ ประการ คือ (๑) โมเนยธรรมทางกาย (๒) โมเนยธรรมทางวาจา (๓) โมเนยธรรมทางใจ^{๓๗} รวมความว่า บุคคล ... เป็นผู้สำรวมวาจา นั้นแล ชื่อว่าเป็นมุณี ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าบุคคลผู้ไม่โกรธ ไม่สะดุ้ง ไม่โอ้อวด ไม่คะนอง พุดด้วยปัญญา ไม่ฟุ้งซ่านเป็นผู้สำรวมวาจา นั้นแล ชื่อว่าเป็นมุณี^{๓๘}

๓. คำว่า ผู้มีปัญญาเครื่องกำจัด ในคำว่า ทิฏฐิที่กำหนด(เพื่อเกิด)ในภพน้อยภพใหญ่ของผู้มีปัญญาเครื่องกำจัด ไม่มีในที่ไหน ๆ ในโลก อธิบายว่า ปัญญา ตรัสเรียกว่า เครื่องกำจัด คือความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาจุณแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาจุณปลุก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาจุณศัสตรา ปัญญาจุณปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาจุณดวงประทีป ปัญญาจุณดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ^{๓๙}

๔. คำว่า ด้วยเวททั้งหลาย ได้แก่ ญาณในมรรค ๔ ตรัสเรียกว่า เวท คือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเครื่องพิจารณา ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง สัมมาทิฏฐิ^{๔๐}

๕. คำว่า ผู้พุดด้วยปัญญา ไม่ฟุ้งซ่าน อธิบายว่า ปัญญาตรัสเรียกว่า มันทา คือความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ... ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ มีวิเคราะห์ว่า ผู้ใดกำหนดกล่าววาจาด้วยปัญญา แม้พุดมาก แม้กล่าวมาก แม้แสดงมาก แม้ชี้แจงมาก ก็ไม่กล่าวถ้อยคำที่เป็นเรื่องพุดซั่ว กล่าวซั่ว เจริญซั่ว ปราศรัยซั่ว เล่าเรื่องซั่ว ฉะนั้น ผู้นั้น จึงชื่อว่าผู้พุดด้วยปัญญา^{๔๑}

๖. คำว่า พึงขจัดบาปธรรมทั้งปวง... อัสมีมานะด้วยมันทา อธิบายว่า ปัญญา ตรัสเรียกว่า มันทา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด... ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้น ธรรม สัมมาทิฏฐิ^{๔๒}

๗. ญาณในมรรคทั้ง ๔ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเครื่องพิจารณา ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง สัมมาทิฏฐิ ตรัสเรียกว่า โพธิ^{๔๓}

^{๓๗} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๔/๖๘, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๕/๓๕, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๔๔/๑๕๗, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๘, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๔๙/๓๙๙.

^{๓๘} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๘, พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๒๑/๑๒๗.

^{๓๙} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๒๑/๙๒, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๔๘/๑๖๕, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๖๙/๒๑๓.

^{๔๐} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๒๗/๑๑๒, พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๘๑/๒๔๑-๒๔๒, พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๑๘/๑๑๔-๑๑๕.

^{๔๑} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๖, พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๑๑/๗๙.

^{๔๒} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๔.

^{๔๓} พุ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๕๐, พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๕, พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๓๙๗.

๘. คำว่า ธรรมอันสมควร... ผู้ปรารถนาสัมโพธิญาณ อธิบายว่า ญาณในมรรค ทั้ง ๔ ตรัสเรียกว่า สัมโพธิญาณ คือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ... ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ปัญญาเครื่องพิจารณา ปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง สัมมาทิฐิ ผู้ปรารถนาจะรู้ ปรารถนาจะรู้ตาม ปรารถนาจะรู้เฉพาะ ปรารถนาจะรู้พร้อม ปรารถนาจะบรรลุ ปรารถนาจะสัมผัส ปรารถนาจะทำให้แจ้งสัมโพธิญาณนั้น รวมความว่า ผู้ปรารถนาสัมโพธิญาณ^{๔๔}

๙. ว่าด้วยการมีปิติและการเชิดชูปัญญา คำว่า ปัญญา ในคำว่า ภิกษุผู้มีปิติในเรื่องดีงาม พึงเชิดชูปัญญา ได้แก่ ความรู้ทั่ว คือ กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ... ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ คำว่า พึงเชิดชูปัญญา อธิบายว่า ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เทียวเชิดชูปัญญา มีปัญญาเป็นธงชัย มีปัญญาเป็นยอดธง มีปัญญาเป็นใหญ่ มากด้วยการเลือกเฟ้น มากด้วยการตรวจสอบ มากด้วยปัญญาเพ่งพินิจ มากด้วยปัญญาเพ่งพิจารณา อยู่ด้วยปัญญาแจ่มแจ้ง เทียวไปด้วยปัญญานั้น มากด้วยปัญญานั้น หนักในปัญญานั้น เอนไปในปัญญานั้น โอนไปในปัญญานั้น โน้มไปในปัญญานั้น น้อมใจเชื่อปัญญานั้น มีปัญญานั้นเป็นใหญ่ รวมความว่า พึงเชิดชูปัญญา อย่างนี้บ้าง^{๔๕}

๑๐. คำว่า ภิกษุ ... รู้ธรรมทั้งหลายแล้วดับกิเลสได้ อธิบายว่า ญาณ ท่านเรียกว่า สังขา (เครื่องพิจารณา) ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๔๖}

๑๑. คำว่า ญาณ ตรัสเรียกว่า อนุปัสสนา ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๔๗}

๑๒. คำว่า มีพระปัญญาดี อธิบายว่า ปัญญาตรัสเรียกว่า เมธา (ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส) ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๔๘}

๑๓. คำว่า พระโคตมผู้มีพระญาณคุณจตุริ อธิบายว่า พระโคตมผู้มีพระญาณคุณจตุริคือ มีพระญาณปรากฏ มีพระปัญญาเป็นธงชัย มีพระปัญญาเป็นยอดธง มีพระปัญญา เป็นใหญ่ มากด้วยการเลือกเฟ้น มากด้วยความตรวจสอบ มากด้วยปัญญา เพ่งพินิจ มีธรรมเป็นเครื่องพิจารณา อยู่ด้วยธรรมแจ่มแจ้ง เทียวไปด้วย ปัญญานั้น มากด้วยปัญญานั้น หนักในปัญญานั้น เอนไปในปัญญานั้น โอนไปในปัญญานั้น โน้มไปในปัญญานั้น น้อมใจเชื่อปัญญานั้น มีปัญญานั้นเป็นใหญ่^{๔๙}

^{๔๔} พ. มหา. (ไทย) ๒๙/๑๙๘/๕๘๒.

^{๔๕} พ. มหา. (ไทย) ๒๙/๒๐๔/๕๙๕.

^{๔๖} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๐/๗๗.

^{๔๗} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๒๐/๑๒๘.

^{๔๘} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๗๐/๒๕๙, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๒/๓๔๗, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๗, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๙/๓๗๐, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๑/๓๗๓.

^{๔๙} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๖-๓๖๗, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๙/๓๗๐, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๑/๓๗๓.

๑๔. คำว่า ผู้มีสังฆาตธรรม ผู้แน่นอน มีความมุ่งมั่น อธิบายว่า ญาณ ท่าน เรียกว่า สังฆาตธรรม ได้แก่ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๕๐}

๑๕. ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น ชื่อว่าปัจจเวกขณะญาณ เป็นอย่างไร คือ ในขณะแห่งโสดาปัตติมารค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น มาร่วมกันในขณะนั้นญาณที่ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น มาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเลือกเฟ้น มาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะประกอบไว้ มาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าปิตีสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะแผ่ซ่านไป มาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าปัสสทธิสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะสงบระงับ มาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน มาร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะพิจารณา มาร่วมกันในขณะนั้น^{๕๑} สติสัมโพชฌงค์ชื่อว่าธรรม ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ชื่อว่าธรรม วิริยสัมโพชฌงค์ ชื่อว่าธรรม ปิตีสัมโพชฌงค์ชื่อว่าธรรม ปัสสทธิสัมโพชฌงค์ชื่อว่าธรรม สมาธิสัมโพชฌงค์ชื่อว่าธรรม อุเบกขาสัมโพชฌงค์ชื่อว่าธรรม สติสัมโพชฌงค์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยสัมโพชฌงค์เป็นธรรม อย่างหนึ่ง ปิตีสัมโพชฌงค์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ปัสสทธิสัมโพชฌงค์เป็นธรรม อย่างหนึ่ง สมาธิสัมโพชฌงค์เป็นธรรมอย่างหนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์เป็นธรรม อย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้ธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณ ไต เป็นอันรู้เฉพาะธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภทาญาณ^{๕๒}

กระบวนการวิจัยที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ประกอบด้วย ธมมวิจโย (การเลือกเฟ้นธรรม) และโพชฌงค์ ๗ (คุณสมบัติของนักวิจัยในการเลือกเฟ้นธรรม) โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑. ธมมวิจโย (การเลือกเฟ้นธรรม)

พระภิกษุ (นักวิจัย) สมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ การเห็นกัฏฐิ การไต่ยนกัฏฐิ การเข้าไปหากัฏฐิ การเข้าไปนั่งใกล้กัฏฐิ การระลึกกัฏฐิ การบวชตามกัฏฐิ มีอุปการะมาก เพราะพระภิกษุ (นักวิจัย) ได้ฟังธรรม(ข้อมูล) เห็นปานนั้นแล้วย่อมหลีกเลี่ยง(ออกจากพื้นที่) ด้วยการหลีกเลี่ยง ๒ อย่าง คือ (๑) หลีกเลี่ยงทางกาย (๒) หลีกเลี่ยงทางจิต พระภิกษุ (นักวิจัย) หลีกเลี่ยง(ออกจากพื้นที่) ไปอยู่อย่างนั้นย่อมระลึก ตรึกถึงธรรม(ข้อมูล) นั้นสมัยใด พระภิกษุ (นักวิจัย) หลีกเลี่ยงไปอยู่อย่างนั้นย่อมระลึก ตรึกถึงธรรม(ข้อมูล) นั้น สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจัย) ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจัย) ชื่อว่าเจริญสติสัมโพชฌงค์ สติสัมโพชฌงค์ ย่อมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจัย) พระภิกษุ (นักวิจัย) มีสติอยู่อย่างนั้นย่อมเลือกเฟ้น ตรวจตรา พินิจพิจารณาธรรม(ข้อมูล) นั้นด้วยปัญญาสมัยใด พระภิกษุ (นักวิจัย) มีสติอยู่อย่างนั้นย่อมเลือกเฟ้น ตรวจ

^{๕๐} พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๖/๔๔๒.

^{๕๑} พ. ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๖-๑๐๘.

^{๕๒} พ. ป. (ไทย) ๓๑/๗๗/๑๒๘-๑๓๑.

ตรา พินิจพิจารณาธรรม(ข้อมูล) นั้นด้วยปัญญา สมัยนั้น ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจย)ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจย)ชื่อว่า เจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ยอมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจย) ความเพียรไม่ย่อหย่อนเป็นอันเธอผู้เลือกเฟ้น ตรวจตรา พินิจพิจารณาธรรม(ข้อมูล)นั้นด้วยปัญญาปรารภแล้วสมัยใด ความเพียรไม่ย่อหย่อนเป็นอันเธอผู้เลือกเฟ้น ตรวจตรา พินิจพิจารณาธรรม(ข้อมูล)นั้นด้วยปัญญาปรารภแล้ว สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจย)ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจย)ชื่อว่าเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ยอมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจย) ปิติน้อมมีอามิสยอมเกิดแก่เธอผู้ได้ปรารภความเพียร สมัยใด ปิติน้อมมีอามิสยอมเกิดแก่พระภิกษุ (นักวิจย)ผู้ได้ปรารภความเพียร สมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจย)ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจย)ชื่อว่าเจริญปิตีสัมโพชฌงค์ ปิตีสัมโพชฌงค์ ยอมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจย) ทั้งกายทั้งจิตของเธอผู้มีใจมีปิตียอมสงบ สมัยใด ทั้งกายทั้งจิตของพระภิกษุ (นักวิจย)ผู้มีใจมีปิตียอมสงบ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจย)ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจย)ชื่อว่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ยอมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจย) จิตของเธอผู้มีกายสงบ มีสุขยอมตั้งมั่น สมัยใด จิตของพระภิกษุ (นักวิจย)ผู้มีกายสงบ มีสุขยอมตั้งมั่น สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจย)ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจย)ชื่อว่าเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ยอมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจย) เธอยอมเพ่งดูจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้นด้วยดี สมัยใด พระภิกษุ (นักวิจย)ยอมเพ่งดูจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้นด้วยดี สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นอันพระภิกษุ (นักวิจย)ปรารภแล้ว พระภิกษุ (นักวิจย)ชื่อว่าเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ยอมถึงความเจริญเต็มที่แก่พระภิกษุ (นักวิจย)^{๕๓}

พระภิกษุ (นักวิจย)จะต้องทำกรรม ๔ อย่าง ให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วจึงประกาศให้ผู้รู้ตาม คือ^{๕๔}

๑. กรรมดำมีวิบากดำ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ปรุ้งแต่งกายสังฆารที่มีความเปื่อยเปื่อย ฯลฯ
๒. กรรมขาวมีวิบากขาว คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ปรุ้งแต่งกายสังฆารที่ไม่มีความเปื่อยเปื่อย ฯลฯ
๓. กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ปรุ้งแต่งกายสังฆารที่มีความเปื่อยเปื่อยบ้าง ไม่มีความเปื่อยเปื่อยบ้าง ฯลฯ
๔. กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว คือ สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรม เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ปิตีสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความอิมใจ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกาย ระวังใจ) สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น) อุเบกขา-สัมโพชฌงค์

^{๕๓} สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๔/๑๑๔-๑๑๗.

^{๕๔} อจ. จตุก. (ไทย) ๒๑/๒๓๘/๓๕๔-๓๕๕.

(ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง) นี้เรียกว่า กรรม ทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม

๒. โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ ๗ เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้ว มีอยู่^{๕๕} โพชฌงค์เป็นธรรม ๗ ประการที่ควรเจริญ^{๕๖} การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย^{๕๗} การบรรลุที่สุดแห่งอภิญญาและอภิญญาบารมี^{๕๘} ทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๕๙} เป็นทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม^{๖๐} เป็นสภาวะที่ควรรู้อย่าง^{๖๑} ประกอบด้วย^{๖๒}

๑. สติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้

๒. ัมมวियัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร ธรรมที่บุคคลเลือกเพียรตรวจสอบพินิจพิจารณาในธรรมทั้งหลายในภายในด้วยปัญญาก็เป็นอัมมวियัมโพชฌงค์ แม้ธรรมที่บุคคลเลือกเพียรตรวจสอบพินิจ พิจารณาในธรรมทั้งหลายในภายนอกด้วยปัญญาก็เป็นอัมมวियัมโพชฌงค์^{๖๓}

๓. วิริยัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร

๔. ปีติสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ

๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบ กายสงบใจ

๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจ เป็นกลาง

การเจริญโพชฌงค์ถึงความเป็นใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย พระพุทธเจ้าตรัสกับพระภิกษุ ณ กรุงสาวัตถี ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พวกนาโคอาศัยขุนเขาหิมพานต์ย่อม เติบโตมีกำลัง เติบโตมีกำลังแล้ว ลงสู่หนอง ลงสู่หนองแล้วลงสู่บึง ลงสู่บึงแล้วลงสู่แม่น้ำน้อย ลงสู่แม่น้ำน้อยแล้วลงสู่แม่น้ำใหญ่ ลงสู่แม่น้ำใหญ่แล้วลงสู่มหาสมุทรสาคร นาคเหล่านั้นย่อมถึงความเจริญเติบโตทางกายในมหาสมุทรสาครนั้น แม้นใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้) ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก

^{๕๕} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑.

^{๕๖} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๕๗, อัง. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๕๗-๑๖๓/๔๐๔.

^{๕๗} ที. ปา. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๒๕-๒๖.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๔๓-๒๔๔.

^{๕๙} ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๒/๑๕๕, สง. ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๒/๔๘๕, อัง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๔๓.

^{๖๐} สง. สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๘-๔๕๙.

^{๖๑} ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๒๑-๒๒, ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๑๙/๒๘.

^{๖๒} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๗/๓๕๗-๓๕๙, ที. ปา. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๒๕-๒๖.

^{๖๓} สง. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๓/๑๗๐-๑๗๑.

ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย ภิกษุเมื่ออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญ
โพชฌงค์ ๗ ประการ ทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบูลย์ในธรรม
ทั้งหลาย^{๖๔}

อาหารของโพชฌงค์คือ อาหารที่ทำให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำโพชฌงค์ที่
เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่ คือ ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวและประณีต
เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำนสิกการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทำให้
โพชฌงค์ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที่^{๖๕}

การละอาสวะด้วยการเจริญโพชฌงค์^{๖๖} เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุจึงทำให้แจ้งเจ
โตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๖๗} อาสวะ ๖
ประการ คือ (๑) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการสังวร (๒) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการใช้สอย (๓)
ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยความอดกลั้น (๔) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการเว้น (๕) ละอาสวะที่จะ
พึงละได้ด้วยการบรรเทา และ(๖) ละอาสวะที่จะพึงละได้ด้วยการเจริญที่ควรละพิจารณาโดยแยบคาย
แล้วด้วยการเจริญโพชฌงค์^{๖๘}

พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโดยการวิจย (การเลือกเฟ้น) แสดงสติปัฏฐาน ๔ ประการโดยการ
วิจย แสดงสัมมปปธาน ๔ ประการโดยการวิจย แสดงอิทธิบาท ๔ ประการโดยการวิจย แสดงอินทรีย์
๕ ประการโดยการวิจย แสดงพละ ๕ ประการโดยการวิจย แสดงโพชฌงค์ ๗ ประการโดยการวิจย
แสดงอริยมรรคมองค์ ๘ โดยการวิจย ภิกษุทั้งหลาย เราได้แสดงธรรมโดยการวิจยเช่นนี้ ธรรมอันเรา
แสดงแล้วโดยการวิจยเช่นนี้ แต่ก็มีภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ยังเกิดความคิดคำนึงว่า เมื่อบุคคลรู้ เห็น
อย่างไร อาสวะทั้งหลายจึงสิ้นไปโดยลำดับ^{๖๙} โดยมีรายละเอียดปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ดังนี้

๑.๑ อปริหานิยธรรม ๗

อปริหานิยธรรม ๗ เป็นธรรมแต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบ
เท่าที่ภิกษุยังเจริญโพชฌงค์^{๗๐}

๑.๒ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน ๔ ที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงทำให้โพชฌงค์ ๗
บริบูรณ์ คือ^{๗๑}

^{๖๔} สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๐๘.

^{๖๕} สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๑๑๒, สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๓-๑๖๖.

^{๖๖} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๗/๒๕-๒๖.

^{๖๗} ม. อ. (ไทย) ๑๔/๔๑๔/๔๖๘-๔๖๙.

^{๖๘} อจ. ฦก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๗-๕๕๑.

^{๖๙} สจ. ข. (ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๐.

^{๗๐} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๕-๘๖, อจ. สตตก. (ไทย) ๒๓/๒๖/๔๐-๔๑.

๑. สมัยใด ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ สมัยนั้น ภิกษุนั้นมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยใด ภิกษุมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์(ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญสติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๒. ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสตಿಯังนั้น ย่อมคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสตಿಯังนั้น ย่อมคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา สมัยนั้น ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์(ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเลื่อมใสธรรม) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๓. ภิกษุนั้นคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน สมัยใด ภิกษุคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา ปรารภความเพียร ไม่ย่อหย่อน สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์(ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๔. สมัยใด ปิตติที่ปราศจากอามิสเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว สมัยนั้น ปิตติสัมโพชฌงค์(ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิมใจ) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญปิตติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปิตติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๕. เมื่อภิกษุมิจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยใด ภิกษุมิจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบจิต) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๖. เมื่อภิกษุมิกายสงบแล้ว มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยใด เมื่อภิกษุมิกายสงบ มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์(ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งใจมั่น) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๗. ภิกษุนั้นเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้เป็นอย่างดี สมัยใด ภิกษุเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้เป็นอย่างดี สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์(ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

^{๗๑} ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๑-๑๙๓, สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๔๗๕-๔๗๘, สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๒/๔๘๓-๔๘๕.

ภิกษุทั้งหลาย

๑. สมัยใด ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ... พิจารณาเห็นจิตในจิต ... พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกได้ สมัยนั้น ภิกษุนั้นมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยใด ภิกษุมีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญสติสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สติสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๒. ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสตಿಯังนั้น ย่อมคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา สมัยใด ภิกษุเป็นผู้มีสตಿಯังนั้นอยู่ ย่อมคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา สมัยนั้น ัมมวិทยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญัมมวิทยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ัมมวิทยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๓. ภิกษุนั้นคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา เป็นอันปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อนแล้ว สมัยใด ภิกษุยอมคั่นคว่ำ ไตร่ตรอง ถึงการพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญาปรารภความเพียรไม่ย่อหย่อน สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น วิริยสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๔. ปิตีอันปราศจากอามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว สมัยใด ปิตีอันปราศจากอามิสเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ปรารภความเพียรแล้ว สมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญปิตีสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปิตีสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๕. เมื่อภิกษุมีจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยใด เมื่อภิกษุมีจิตเกิดปิติ กายและจิตย่อมสงบ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๖. เมื่อภิกษุผู้มีกายสงบแล้ว มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยใด เมื่อภิกษุผู้มีกายสงบแล้ว มีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น สมาธิสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่

๗. ภิกษุนั้นเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้อย่างดี สมัยใด ภิกษุเป็นผู้วางเฉยจิตที่ตั้งมั่นแล้วเช่นนั้นได้อย่างดี สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ย่อมเป็นอันภิกษุปรารภแล้ว สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ สมัยนั้น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของภิกษุย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ภิกษุทั้งหลาย

สติปัฏฐาน ๔ ที่ภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงทำให้โพชฌงค์ ๗
บริบูรณ์^{๗๒}

^{๗๒} ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๑/๑๙๓-๑๙๔.

การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โภชณฺค ๗ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสัมโภชณฺค ๗ ประการภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สัมโภชณฺค ๗ ประการภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อสัมโภชณฺค ๗ ประการภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สัมโภชณฺค ๗ ประการภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งสัมโภชณฺค ๗ ประการที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และความเจริญบริบูรณ์แห่งสัมโภชณฺค ๗ ประการที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น^{๗๓} ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตัณหาและทิฐิ)อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย^{๗๔}

๑.๓ ปธาน ๔

ปธาน หมายถึง ความเพียร มี ๔ ประการคือ^{๗๕}

๑. สังวรปธาน (เพียรระวัง)

สังวรปธาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้วไม่รวบถือ ๑ ไม่แยกถือ ๒ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมจักขุนทรีย์ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะให้เกิดเหตุให้ถูกบาปอกุศล ธรรมคืออภิชฌา (เพ่งเล็งอยากได้ของเขา) และโทมนัส (ความทุกข์ใจ) ครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงทางหู ... ดมกลิ่นทางจมูก ... ลิ้มรสทางลิ้น ... ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ... รู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ไม่รวบถือไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อความสำรวมมโนทรียซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วก็จะให้เกิดเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรมคืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ จึงรักษามโนทรียถึงความสำรวมในมโนทรีย นี้เรียกว่า สังวรปธาน

๒. ปหานปธาน (เพียรละ)

ปหานปธาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไม่ยินดีกามวิตกที่เกิดขึ้น ละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไปทำให้ถึงความไม่มี ไม่ยินดีพยาบาทวิตกที่เกิดขึ้น ฯลฯ ไม่ยินดีวิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้น ฯลฯ ไม่ยินดีบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไปทำให้ถึงความไม่มี นี้เรียกว่า ปหานปธาน

๓. ภาวนापธาน (เพียรเจริญ)

^{๗๓} ที. ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑-๓๒๓.

^{๗๔} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๘/๑๑๗.

^{๗๕} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๐/๒๘๔, อัง. จตุก. (ไทย) ๒๑/๑๔/๒๕-๒๖.

ภาวนาปธาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญสติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความระลึกได้) ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในไวสลักคะ เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความเพียร) ... เจริญ วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความเพียร) ... เจริญปีติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความอิ่มใจ) ... เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็น องค์แห่งการตรัสรู้ คือความสงบ กายสงบใจ) ... เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็น องค์แห่งการตรัสรู้ คือความตั้งจิตมั่น) ... เจริญ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่ง การตรัสรู้ คือความวางใจเป็นกลาง) ที่อาศัยวิเวก อาศัย วิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในไวสลักคะ นี้เรียกว่า ภาวนาปธาน

๔. อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา)

อนุรักษนาปธาน เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตามรักษาสมาธิณimitที่ซัดดี ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คือ อรัณยิกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูกหรือกระดูกท่อน) ปุพฺพกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีหนอนคลาคล่ำเต็มไปหมด) วินิลกสัญญา (กำหนดหมาย ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่าง ๆ) วิพฺพกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่ ตามที่ที่แตกปรือออก) วิฉิทฺทกสัญญา (กำหนดหมายซากศพที่ขาดจากกันเป็น ๒ ท่อน) อุทฺธมาตก สัญญา (กำหนดหมายซากศพที่เน่าพองขึ้นอืด) นี้เรียกว่า อนุรักษนาปธาน

๑.๔ มรรค

สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นอย่างไร คือ ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์^{๗๖}

๑.๕ อานาปานสติ

ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก อานาปานสติที่ภิกษุเจริญอย่างไร ทำให้มากแล้วอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ๑. เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่สหระคด้วยอานาปานสติ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในไวสลักคะ ๒. เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่สหระคด้วยอานาปานสติ ฯลฯ ๗. เจริญ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่สหระคด้วยอานาปานสติ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในไวสลักคะ ภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่ภิกษุเจริญอย่างนี้แล ทำให้มากแล้วอย่างนี้ จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก^{๗๗}

๑.๖ พละ

พละ ๒ ประการ คือ^{๗๘}

^{๗๖} ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๖.

^{๗๗} สจ. ม. (ไทย) ๑๙/๙๗๘/๔๕๔.

^{๗๘} อจ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒/๖๕.

๑. ปฏิสังขานพละ คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นประจักษ์ดังนี้ว่า “ผลของกายทุจริตเป็นผลที่เลวทรามทั้งในภพนี้และภพหน้า ผลของวจีทุจริตเป็นผลที่เลวทรามทั้งในภพนี้และภพหน้า ผลของมโนทุจริตเป็นผลที่เลวทรามทั้งในภพนี้และภพหน้า” บุคคลนั้นครั้งเห็น ประจักษ์ดังนี้แล้วย่อมละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต ละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต ละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริต บริหารตนให้บริสุทธิ์

๒. ภาวนาพละปฏิสังขานพละ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้บำเพ็ญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธน้อมไปในการสละ บำเพ็ญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ... บำเพ็ญวิริยสัมโพชฌงค์ ... บำเพ็ญปิติสัมโพชฌงค์ ... บำเพ็ญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ... บำเพ็ญสมาธิสัมโพชฌงค์ ... บำเพ็ญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในการสละ

พละ ๗ ประการ คือ^{๗๙}

๑. สัทธาพละ (กำลังคือศรัทธา)
๒. วิริยพละ (กำลังคือวิริยะ)
๓. หิริพละ (กำลังคือหิริ)
๔. โอตตปปพละ (กำลังคือโอตตปปะ)
๕. สติพละ (กำลังคือสติ)
๖. สมาธิพละ (กำลังคือสมาธิ)
๗. ปัญญาพละ (กำลังคือปัญญา)

พละ ๗ ประการบัณฑิตมีพละนี้ย่อมอยู่อย่างเป็นสุข เลือกเฟ้นธรรมโดยแยบคาย เห็นแจ้งอรตด้วยปัญญา ความหลุดพ้นแห่งใจย่อมมีได้ เหมือนความดับไปแห่งประทีป

๑.๗ ภาวนา ๔

ภาวนา ๔ อย่าง คือ^{๘๐}

๑. เมื่อรู้แจ้งทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้ ชื่อว่าเจริญ
๒. เมื่อรู้แจ้งสมุทยสัจด้วยการละ ชื่อว่าเจริญ
๓. เมื่อรู้แจ้งนิโรธสัจด้วยการทำให้แจ้ง ชื่อว่าเจริญ
๔. เมื่อรู้แจ้งมคคสัจด้วยการเจริญ ชื่อว่าเจริญ

เมื่อพระโยคาวจรเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพราะมีสภาวะเลือกเฟ้น โพชฌงค์ อีก ๖ อย่างก็มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าภาวนา เพราะมีความหมายว่าโพชฌงค์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่าง เดียวกัน

จากที่ได้กล่าวมาสรุปได้ว่า การวิจัยที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก จำนวน ๑๙ เล่ม จาก ๒๕ เล่ม โดยกล่าวถึงการวิจัยว่าเป็นไวพจน์ของปัญญา เช่นคำว่า อธิ มุนิ มันทา เมธา เป็นต้น และ

^{๗๙} อจ. สุตตค. (ไทย) ๒๓/๓-๔/๔-๘.

^{๘๐} ขุ. ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๓๖-๔๐.

กล่าวคุณสมบัติของพระภิกษุ (นักวิจัย)คือโพชนงค์ ๗ อันมีธัมมวิจัยเป็นการวิจัย และพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโดยการวิจัยประกอบด้วย อปริหานิยธรรม ๗, สติปัฏฐาน ๔ (กาย เวทนา ธรรม), ปธาน ๔ (ภาวนา), พละหรืออินทรีย์ ๕ (ปัญญา), มรรค ๘ (สัมมาทิฐิ) และอานาปานสติ

๓.๓.๒ การวิจัยที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกที่ว่าด้วยเรื่องจิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติ ถ้าว่าโดยปรมาณได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นธรรมอันยิ่ง ธรรม อันพิเศษ ธรรมอันละเอียดลุ่มลึก และประเสริฐยิ่งกว่าธรรมทั้งปวงที่จะยังสัตว์ให้ไปสู่สวรรค์และนิพพาน เหมือนฉัตรอันยิ่งใหญ่ที่ประเสริฐกว่าฉัตรทั้งหลาย เพราะมิได้กล่าวถึงสัตว์ บุคคล สถานที่และเหตุการณ์ต่าง ๆ เข้ามาประกอบแต่อย่างใดทั้ง สั้น นับเป็นเรื่องของวิชาการทางพระพุทธศาสนาล้วน ๆ โดยแบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และ ปิฎฐาน จัดเป็นหมวดธรรมได้ ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น^{๘๑}

การวิจัยที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก มีจำนวน ๔ เล่ม ประกอบด้วย

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๔ ธัมมสังคณี

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๕ วิภังค์

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๖ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ

พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๗ กถาวัตถุ

การวิจัยที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ได้อธิบายความหมายของคำเหล่านี้ คือ

๑. อินทรีย์

ปัญญินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทับ ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าปัญญินทรีย์๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๘๒}

อนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนด

^{๘๑} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๓๔. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า (๗).

^{๘๒} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๖/๓๐, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๗๙/๔๑, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๒๙๒/๙๒, อภ. วิ. (ไทย) ๓๔/๒๑๙-๒๒๐/๑๙๗-๒๐๒.

เฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคย บรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง นั้น ๆ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอัญญาตัญญูสามัตตินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๘๓}

อัญญินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรม ที่ทราบแล้ว เพื่อให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้ว ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอัญญินทรีย์๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ฯลฯ อวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิง อาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าป็นกุศล^{๘๔}

อัญญาตาวินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด การใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคที่เกิดขึ้น ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอัญญาตาวินทรีย์๑ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ฯลฯ หรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิง อาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าป็นอัพยาทุกต^{๘๕}

๒. ทิฐิ

ความสมบูรณ์แห่งทิฐิ เป็นไฉน ความเห็นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเซ่นสรวงมีผล ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วมี โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ที่

^{๘๓} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๒๙๖/๙๓.

^{๘๔} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๓๖๔/๑๐๙.

^{๘๕} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๕๕๕/๑๕๙-๑๖๐.

เกิดผุดขึ้นก็มี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งมีอยู่ในโลก ดังนี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าความสมบูรณ์แห่งทิฐิ สัมมาทิฐิแม้ทั้งหมดก็เรียกว่า ความสมบูรณ์แห่งทิฐิ^{๘๖} บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทิฐิ เป็นโณ ในข้อนั้น ความสมบูรณ์ด้วยทิฐิ เป็นโณ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิเช่นนี้ว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเซ่นสรวงมีผล ผลวิบากของกรรมที่ทำความดีทำชั่วมีผล โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดา มีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ที่เกิดผุดขึ้นมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งมีอยู่ในโลก นี้เรียกว่า ความสมบูรณ์ด้วยทิฐิ สัมมาทิฐิแม้ทั้งหมดชื่อว่าความสมบูรณ์ด้วยทิฐิ บุคคลผู้ประกอบด้วยความสมบูรณ์ด้วยทิฐินี้ชื่อว่าผู้สมบูรณ์ด้วยทิฐิ^{๘๗}

ความหมดจดแห่งทิฐิ ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ^{๘๘}

สัมมาทิฐิ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นโณ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๘๙}

๓. ความเป็นผู้ฉลาด

ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ เป็นโณ อาบัติทั้ง ๕ กอง ๗ กอง เรียกว่าอาบัติ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความ ไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในอาบัตินั้น ๆ นี้ เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ^{๙๐}

^{๘๖} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๗๑/๓๔๑.

^{๘๗} อภ. ปุ. (ไทย) ๓๖/๘๒/๑๖๖.

^{๘๘} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๗๔/๓๔๒.

^{๘๙} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๒๐/๓๐, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๓๗/๓๔, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๔๐/๔๓-๔๔, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๒๕๗/๔๓, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๓๑๓/๔๗, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๓๓-๑๓๔, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๑/๑๓๕-๑๓๖, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๒/๓๓๔, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๕/๓๓๖, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๗/๓๓๖-๓๓๗, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๓/๓๓๙-๓๔๐.

^{๙๐} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๓๖/๓๓๔.

ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในการออกจากอาบัตินั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ^{๙๑}

ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ เป็นไฉน สมาบัติที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ สมาบัติที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ สมาบัติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในสมาบัติแห่งสมาบัตินั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติ^{๙๒}

ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในการออกจากสมาบัตินั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ^{๙๓}

ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เป็นไฉน ธาตุ ๑๘ คือ ๑. จักขุธาตุ ๒. รูปธาตุ ๓. จักขุวิญญาณธาตุ ๔. โสตรธาตุ ๕. สัทธาธาตุ ๖. โสตวิญญานธาตุ ๗. ฆานธาตุ ๘. คันธธาตุ ๙. ฆานวิญญานธาตุ ๑๐. ชิวหาธาตุ ๑๑. รสธาตุ ๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ ๑๓. กายธาตุ ๑๔. โผฏฐัพพธาตุ ๑๕. กายวิญญานธาตุ ๑๖. มโนธาตุ ๑๗. ธัมมธาตุ ๑๘. มโนวิญญานธาตุ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในธาตุเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ^{๙๔}

ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในการพิจารณาธาตุเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในการพิจารณา^{๙๕}

ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นไฉน อายตนะ ๑๒ คือ ๑. จักขายตนะ ๒. รูปายตนะ ๓. โสตายตนะ ๔. สัททายตนะ ๕. ฆานายตนะ ๖. คันธายตนะ ๗. ชิวหายตนะ ๘. รสายตนะ ๙. กายายตนะ ๑๐. โผฏฐัพพายตนะ ๑๑. มนายตนะ ๑๒. ธัมมายตนะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ที่เป็นเหตุฉลาดในอายตนะแห่งอายตนะเหล่านั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ^{๙๖}

ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสุมปาท เป็นไฉน ปฏิจสุมปาทที่ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขาร เป็นปัจจัย วิญญานจึงมี เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

^{๙๑} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๓๗/๓๓๔.

^{๙๒} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๓๘/๓๓๔.

^{๙๓} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๓๙/๓๓๔.

^{๙๔} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๐/๓๓๔-๓๓๕.

^{๙๕} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๑/๓๓๕.

^{๙๖} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๒/๓๓๕.

เพราะนามรูป เป็นปัจจัย สหายตนะจึงมี เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในปัจจุสมุปบาทนั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในปัจจุสมุปบาท^{๙๗}

ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ เป็นไฉน ธรรมใด ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย เพื่อความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะ นั้น ๆ เรียกว่าฐานะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในฐานะนั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ^{๙๘}

ความเป็นผู้ฉลาดในอฐานะ เป็นไฉน ธรรมใด ๆ ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมใด ๆ ลักษณะ นั้น ๆ ชื่อว่าอฐานะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในอฐานะนั้น นี้เรียกว่าความเป็นผู้ฉลาดในอฐานะ^{๙๙}

๔. ปัญญา

ปัญญาเป็นอุบายในกิจทั้งปวง^{๑๐๐} และปัญญาพละ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าปัญญาพละที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๐๑}

ทานมยปัญญา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ พิจารณาทานเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ให้ทาน นี้เรียกว่า ทานมยปัญญา สีสลมยปัญญา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ พิจารณาศีลเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้รักษาศีล นี้เรียกว่า สีสลมยปัญญาปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมดชื่อว่า ภาวนามยปัญญา^{๑๐๒}

^{๙๗} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๓/๓๓๕-๓๓๖.

^{๙๘} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๔/๓๓๖.

^{๙๙} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๕/๓๓๖.

^{๑๐๐} อภ. สจ. (ไทย) ๓๕/๕๒๑/๓๔๒.

^{๑๐๑} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๒๙/๓๑, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๐๐/๔๕, อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๓๐๙/๙๖.

^{๑๐๒} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๙/๕๐๓.

อหิสสปัญหา เป็นโณนปัญหา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ เกิดขึ้นแก่ผู้สำรวมปาติโมกขสังวร นี้เรียกว่า อหิสสปัญหา (๓)อหิจิตตปัญหา เป็นโณนปัญหา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิเกิดขึ้นแก่ผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติและอรุปาวจรสมาบัติ นี้เรียกว่า อหิจิตตปัญหาวชิปัญญปัญหา เป็นโณนปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ นี้เรียกว่า อหิปัญญปัญญา^{๑๐๓}

บรรดาปัญญาเหล่านั้น ปรีตตารัมมณปัญญา เป็นโณนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปราภสภาวะธรรมที่เป็นปรีตตะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปรีตตารัมมณปัญญา^{๑๐๔}

มหัคคตารัมมณปัญญา เป็นโณนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปราภสภาวะธรรมที่เป็นมหัคคตะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า มหัคคตารัมมณปัญญา^{๑๐๕}

อัปปมาณารัมมณปัญญา เป็นโณน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปราภสภาวะธรรมที่เป็นอัปปมาณะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อัปปมาณารัมมณปัญญา^{๑๐๖}

มัคคารัมมณปัญญา เป็นโณนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปราภกริยมรรคเกิดขึ้น นี้เรียกว่า มัคคารัมมณปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า มัคคเหตุกปัญญา^{๑๐๗}

มัคคาธิปัตตินีปัญญา เป็นโณนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ทำอริยมรรคให้เป็นอธิปัตติเกิดขึ้น นี้เรียกว่า มัคคาธิปัตตินีปัญญา^{๑๐๘}

อติตารัมมณปัญญา เป็นโณนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ ปราภสภาวะธรรมที่เป็นอดีตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อติตารัมมณปัญญา^{๑๐๙}

อนาคตารัมมณปัญญา เป็นโณนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปราภสภาวะธรรมที่เป็นอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อนาคตารัมมณปัญญา^{๑๑๐}

^{๑๐๓} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๐/๕๐๔.

^{๑๐๔} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๙/๕๐๖.

^{๑๐๕} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๐/๕๐๗.

^{๑๐๖} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๑/๕๐๗.

^{๑๐๗} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๒/๕๐๗.

^{๑๐๘} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๓/๕๐๗.

^{๑๐๙} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๖/๕๐๗.

^{๑๑๐} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๗/๕๐๘.

ปัจจุบันนารัมมณปัญญา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย
 ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรรกสภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปัจจุบันนารัมมณ
 ปัญญา^{๑๑๑}

อัมมัตตารัมมณปัญญา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความ
 เลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรรกสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อัมมัตตารัมมณ
 ปัญญา^{๑๑๒}

พหิทธารัมมณปัญญา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความ
 เลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรรกสภาวะธรรมที่เป็นภายนอกตนเกิดขึ้น นี้เรียกว่า พหิทธารัมมณ
 ปัญญา^{๑๑๓}

อัมมัตตพหิทธารัมมณปัญญา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย
 ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรรกสภาวะธรรมที่เป็นภายในตนและภายนอกตนเกิดขึ้น นี้เรียกว่า
 อัมมัตตพหิทธารัมมณปัญญา^{๑๑๔}

๕. ญาณ

บรรดาญาณวัตถุหมวดละ ๑๐ นั้น พระตถาคตทรงทราบธรรมที่เป็นฐานะโดยความ
 เป็นฐานะและธรรมที่ไม่เป็นฐานะโดยความไม่เป็นฐานะตามความเป็นจริง เป็นไฉน....พระตถาคตใน
 โลกนี้ทรงทราบว่า สภาวะธรรมใด ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สภาวะธรรมใด ๆ เกิดขึ้น สภาวะธรรมนั้น ๆ
 เป็นฐานะ สภาวะธรรมใด ๆ ไม่เป็น เหตุไม่เป็นปัจจัยให้สภาวะธรรมใด ๆ เกิดขึ้น สภาวะธรรมนั้น ๆ ไม่
 เป็นฐานะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในสภาวะธรรม ที่
 เป็นฐานะและสภาวะธรรมที่ไม่เป็นฐานะเหล่านั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบ สภาวะธรรมที่เป็นฐานะ
 โดยความเป็นฐานะ และสภาวะธรรมที่ไม่เป็นฐานะโดยความไม่เป็นฐานะตามความเป็นจริง^{๑๑๕}

กัมมัสสกตาญาณ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือก
 เฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิซึ่งมีลักษณะว่า “ทานที่ให้แล้วมีผล ยัญที่บูชาแล้วมีผล การเช่นสรวงมีผล ผล
 วิบากของกรรมที่ทำดีทำชั่วมีอยู่ โลกนี้มี โลกหน้ามี มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ผู้เกิดผุดขึ้นมีอยู่ สมณ
 พรหมณ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบรู้แจ้งโลกนี้และโลกหน้า ด้วยตนเองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้งมีอยู่ใน
 โลก” ดังนี้ นี้เรียกว่า กัมมัสสกตาญาณ เว้นสังขยานุโลมิกญาณเสีย ปัญญาที่เป็นกุศลซึ่งเป็นอารมณ์
 ของอาสวะแม้ทั้งหมดชื่อว่า กัมมัสสกตาญาณ^{๑๑๖}

^{๑๑๑} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๘๘/๕๐๘.

^{๑๑๒} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๐/๕๐๘.

^{๑๑๓} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๑/๕๐๘.

^{๑๑๔} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๒/๕๐๘.

^{๑๑๕} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๙/๕๑๙-๕๒๓.

^{๑๑๖} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๙๓/๕๐๙.

มัคคสมังคิญาณ ได้แก่ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา บรรดาความรู้เหล่านั้น ความรู้ในทุกข์ เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรรวทุกข์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในทุกข์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ปรรวทุกข์ สมุทัย ฯลฯ ปรรวทุกข์นิโรธ ฯลฯ ปรรวทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๑๗}

ธัมมญาณ เป็นไฉนปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า ธัมมญาณพระผู้มีพระภาค พระองค์นั้นทรงน่านัย(คือปัจจเวกขณญาณ)ไปในอดีตและอนาคตด้วยธรรมนี้ซึ่งทรงรู้ ทรงเห็น ทรงบรรลุ ทรงรู้แจ้ง และทรงหยั่งถึงแล้วว่า ในอดีตกาล สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งได้รู้ทุกข์ รู้ทุกข์สมุทัย รู้ทุกข์นิโรธ และรู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์นี้ รู้ทุกข์สมุทัยนี้ รู้ทุกข์นิโรธนี้ รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทานี้ ในอนาคตกาล สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งจักรู้ทุกข์ รู้ทุกข์สมุทัย รู้ทุกข์นิโรธ รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็จักรู้ทุกข์นี้ รู้ทุกข์สมุทัยนี้ รู้ทุกข์นิโรธนี้ รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทานี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในการน่านัยคือปัจจเวกขณญาณไปนั้น นี้เรียกว่า อำนวยญาณ ปริจจญาณ เป็นไฉนภิกษุในธรรมวินัยนี้กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นด้วยจิต คือ รู้จิตมีราคะว่า จิตมีราคะ รู้จิตปราศจากราคะว่าจิตปราศจากราคะ รู้จิตมีโทสะว่า จิตมีโทสะ รู้จิตปราศจากโทสะว่า จิตปราศจากโทสะ รู้จิตมีโมหะว่า จิตมีโมหะ รู้จิตปราศจากโมหะว่า จิตปราศจากโมหะ รู้จิตหดหู่ว่า จิตหดหู่ รู้จิตฟุ้งซ่านว่าจิตฟุ้งซ่าน รู้จิตที่เป็นมหัคคตะว่า จิตเป็นมหัคคตะ รู้จิตที่ไม่เป็นมหัคคตะว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ รู้จิตเป็นสุดตระว่า จิตเป็นสุดตระ รู้จิตอนตตะว่าจิตอนตตะ รู้จิตที่เป็นสมาธิว่า จิตเป็นสมาธิ หรือรู้จิตไม่เป็นสมาธิว่า จิตไม่เป็นสมาธิ รู้จิตหลุดพ้นว่า จิตหลุดพ้น หรือรู้จิตไม่หลุดพ้นว่า จิตไม่หลุดพ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในจิตของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นนั้น นี้เรียกว่า ปริจจญาณเว้นธัมมญาณ อำนวยญาณ ปริจจญาณแล้ว ปัญญาที่เหลือชื่อว่า สมมติ^{๑๑๘}

๖. พระตถาคตทรงทราบ

๑. พระตถาคตทรงทราบผลของกรรมสมათานที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ โดยเหตุ เป็นไฉน พระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบว่า กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอันคติสมบัติห้ามไว้จึงไม่ให้เกิดผลก็มี กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอันอุปัชฌาย์ห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิดผลก็มี กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอันกาลสมบัติห้ามไว้จึงไม่ให้เกิดผลก็มี กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอันปโยคสมบัติห้ามไว้จึงไม่ให้เกิดผลก็มีกรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยคติ วิบัติจึงให้ผลก็มี กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยอุปัชฌาย์จึงให้ผลก็มี กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอาศัย กาลวิบัติจึงให้ผลก็มี กรรมสมათานที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยปโยควิบัติจึงให้ผลก็มี

^{๑๑๗} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๔/๕๐๙.

^{๑๑๘} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๖/๕๑๐-๕๑๑.

มีกรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอันควิบัติห้ามไว้จึงไม่ให้ผลก็มี กรรม สมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอันอุปัชฌาย์ห้ามไว้จึงไม่ให้ผลก็มี กรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอันกาลวิบัติห้ามไว้จึงไม่ให้ผลก็มี กรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอันปโยควิบัติห้ามไว้จึงไม่ให้ผลก็มีกรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยคติสมบัติจึงให้ผลก็มี กรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยอุปัชฌาย์จึงให้ผลก็มี กรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอาศัย กาลสมบัติจึงให้ผลก็มี กรรมสมาทานที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยปโยคสมบัติจึงให้ผลก็มีปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในกรรมสมาทานนั้น นี้ชื่อพระตถาคตทรงทราบวิบากของกรรมสมาทานที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันตามความเป็นจริงโดยฐานะ โดยเหตุ^{๑๑๙}

๒. พระตถาคตทรงทราบทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตทาให้ไปสู่สุคติ ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตทาให้ไปสู่กามนิคต สัตว์เดรัจฉาน ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตทาให้ ไปสู่วิสัยแห่งเปรต ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตทาให้ ไปสู่มนุษยโลก ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตทาให้ไปสู่เทวโลก ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตทาให้ไปสู่ นิพพานปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในทางไปสู่ภูมิทั้งปวงนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบทางไปสู่ภูมิทั้งปวง ตามความเป็นจริง^{๑๒๐}

๓. พระตถาคตทรงทราบโลกที่เป็นอนเนกธาตุและนานาธาตุตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบความเป็นต่าง ๆ กันแห่งชั้นธ ทรงทราบความเป็น ต่าง ๆ กันแห่งอายตนะ ทรงทราบความเป็นต่าง ๆ กันแห่งธาตุ ทรงทราบความเป็นต่าง ๆ กันแห่งโลกที่เป็นอนเนกธาตุและที่เป็นนานาธาตุปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิในโลกที่เป็นอนเนกธาตุและที่เป็นนานาธาตุนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบโลก ที่เป็นอนเนกธาตุและที่เป็นนานาธาตุตามความเป็นจริง^{๑๒๑}

๔. พระตถาคตทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอริยาศัยต่าง ๆ กันตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงทราบว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราวมก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีตก็มี เหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยทราวย่อมคบหาสมาคมเข้าไป หาบอญ ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยทราวม เหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีตก็คบหาสมาคมเข้าหาบอญ ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีตแม้แต่ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราวมได้คบหาสมาคมเข้าหาบอญ ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยทราวมมาแล้ว สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีตก็ได้คบหาสมาคมเข้าหาบอญ ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีตมาแล้วแม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราวม ก็จักคบหาสมาคมเข้าหาบอญ ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยทราวม สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีตก็จักคบหาสมาคมเข้าหาบอญ ๆ ซึ่งเหล่าสัตว์ที่มีอริยาศัยประณีตปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในความที่สัตว์ทั้งหลายมีอริยาศัยต่าง ๆ กันนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคต

^{๑๑๙} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๐/๕๒๓-๕๒๔.

^{๑๒๐} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๑/๕๒๔.

^{๑๒๑} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๒/๕๒๔.

ทรง ทราบความที่สัตว์ทั้งหลายมีอธยาศัยต่าง ๆ กันตามความเป็นจริง^{๑๒๒} สัตว์ทั้งหลายผู้ควรบรรลุนิพพาน เหล่านั้นเป็นไฉนสัตว์เหล่านั้นได้ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกรรม ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือกิเลส ไม่ประกอบด้วยเครื่องกางกั้นคือวิบาก มีศรัทธา มีฉันทะ มี ปัญญา ควรที่จะหยั่งลงสู่มรรคคือสัมมัตตนิยามในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลทั้งหลาย สัตว์เหล่านั้นนั้นชื่อว่าผู้ควรบรรลุนิพพานปัญญากิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคล เหล่าอื่นตามความเป็นจริง^{๑๒๓}

๕. พระตถาคตทรงทราบความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ และความออกจากฌานเป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง เป็นไฉน...ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกจากฌาน นี้ชื่อว่าพระตถาคต ทรงทราบความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว แห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ และความออกจากฌานเป็นต้นนั้นตามความเป็นจริง^{๑๒๔}

๖. พระตถาคตทรงทราบการระลึกชาติในหนหลังตามความเป็นจริง เป็นไฉน พระตถาคตในโลกนี้ทรงระลึกชาติในหนหลังได้หลาย ๆ ชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกัปบ้างว่า เราอยู่ในภพโน้น เป็นผู้มิใช่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีวรรณะอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ เรานั้นจุติจากชาตินั้นแล้วจึงไปเกิดในภพโน้น เราอยู่ในภพนั้น เป็นผู้มิใช่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีวรรณะอย่างนี้ มี อาหารอย่างนี้ เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ เรานั้นจุติจากชาตินั้นแล้วจึงมาเกิดในภพนี้ พระตถาคตทรงระลึกชาติในหนหลังได้หลาย ๆ ชาติพร้อม ทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในการระลึกชาตินั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบการระลึกชาติในหนหลังตามความเป็นจริง^{๑๒๕}

๗. พระตถาคตทรงทราบความจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงมีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงจักขุของสามัญมนุษย์ ทรงเห็นสัตว์ผู้กำลังจุติ อุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณเลว ไปสุคติ ไปทุคติ ย่อมทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์ผู้เจริญเหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต ประกอบด้วยวจีสุจริต ประกอบด้วยมโนสุจริต กล่าวไสร้อยพระอรียะ เป็น มิจฉาทิฐิ สมทานมิจฉาทิฐิกรรม สัตว์เหล่านั้นหลังจากตายแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก หรือสัตว์ผู้เจริญเหล่านี้ประกอบด้วยกายสุจริต ประกอบด้วย วจี

^{๑๒๒} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๓/๕๒๕.

^{๑๒๓} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๓/๕๒๙.

^{๑๒๔} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๒๙-๕๓๐.

^{๑๒๕} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๙/๕๓๒.

สุจริต ประกอบด้วยมโนสุจริต ไม่กล่าวใส่ร้ายพระอริยะ สัมมาทิฐิ สมาทาน สัมมาทิฐิกรรม สัตว์เหล่านั้นหลังจากตายแล้วจึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ พระตถาคตทรงมีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงสามัญมนุษย์ ทรงเห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจุติ อุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณเลว ไปสุคติ ไปทุคติ ทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในการจุติและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบการ จุติและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายตามความเป็นจริง^{๑๒๖}

๘. พระตถาคตทรงทราบความสิ้นอาสวะตามความเป็นจริง เป็นไฉนพระตถาคตในโลกนี้ทรงทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะความสิ้นไปแห่งอาสวะด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยพระองค์เอง เข้าถึงอยู่ในทิฐิธรรม ด้วยอาการอย่างนี้ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในความสิ้นอาสวะนั้น นี้ชื่อว่าพระตถาคตทรงทราบความสิ้นอาสวะตามความเป็นจริง^{๑๒๗}

๗. แบ่งเป็นหมวดธรรม

๗.๑ ปฏิปทา ๔ เป็นไฉน ปฏิปทา ๔ คือ^{๑๒๘}

๑. ปัญญาที่เป็นทุกขาปฏิบัติปาทันธาภิญา (ปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า)
๒. ปัญญาที่เป็นทุกขาปฏิบัติปาทิปปาภิญา (ปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว)
๓. ปัญญาที่เป็นสุขาปฏิบัติปาทันธาภิญา (ปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า)
๔. ปัญญาที่เป็นสุขาปฏิบัติปาทิปปาภิญา (ปฏิบัติสะดวกทั้งรู้ได้เร็ว)

บรรดาปฏิบัติปทา ๔ เหล่านี้ ปัญญาที่เป็นทุกขาปฏิบัติปาทันธาภิญา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิเกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ทำสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากโดยลำบากทั้งรู้ฐานะ นั้นช้า นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นทุกขาปฏิบัติปาทันธาภิญา ปัญญาที่เป็นทุกขาปฏิบัติปาทิปปาภิญา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ทำสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากโดยลำบาก แต่รู้ฐานะนั้นได้เร็ว นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นทุกขาปฏิบัติปาทิปปาภิญา ปัญญาที่เป็นสุขาปฏิบัติปาทันธาภิญา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ทำสมาธิให้เกิดขึ้นโดยไม่ยาก โดยไม่ลำบาก แต่รู้ฐานะนั้นช้า นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นสุขาปฏิบัติปาทันธาภิญา ปัญญาที่เป็นสุขาปฏิบัติปาทิปปาภิญา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ทำสมาธิให้เกิดขึ้นโดยไม่ยาก โดยไม่ลำบาก ทั้งรู้ฐานะนั้นเร็ว นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นสุขาปฏิบัติปาทิปปาภิญา เหล่านี้ชื่อว่าปฏิบัติปทา

^{๑๒๖} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๐/๕๓๒-๕๓๓.

^{๑๒๗} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๑/๕๓๓.

^{๑๒๘} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๑/๕๑๓-๕๑๔.

๗.๒ อารัมมณปัญญา ๔ เป็นไฉน อารัมมณปัญญา ๔ คือ^{๑๒๙}

๑. ปัญญาที่เป็นปริตตะและมีปริตตะเป็นอารมณ์
๒. ปัญญาที่เป็นปริตตะแต่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์
๓. ปัญญาที่เป็นอุปมาณะแต่มีปริตตะเป็นอารมณ์
๔. ปัญญาที่เป็นอุปมาณะและมีอุปมาณะเป็นอารมณ์

บรรดาอารัมมณปัญญา ๔ นั้น ปัญญาที่เป็นปริตตะและมีปริตตะเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ได้สมาธิที่ยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว แผลอารมณ์ไปได้เล็กน้อย นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นปริตตะและมีปริตตะเป็นอารมณ์ ปัญญาที่เป็นปริตตะแต่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ได้สมาธิที่ยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว แผลอารมณ์ไป ได้กว้างขวางจนหาประมาณมิได้ นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นปริตตะแต่มีอุปมาณะเป็นอารมณ์ ปัญญาที่เป็นอุปมาณะแต่มีปริตตะเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ได้สมาธิที่ชำนาญคล่องแคล่ว แผลอารมณ์ไป ได้เล็กน้อย นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นอุปมาณะแต่มีปริตตะเป็นอารมณ์ ปัญญาที่เป็นอุปมาณะและมีอุปมาณะเป็นอารมณ์ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้ได้สมาธิที่ชำนาญคล่องแคล่ว แผลอารมณ์ไป ได้กว้างขวางจนหาประมาณมิได้ นี้เรียกว่า ปัญญาที่เป็นอุปมาณะและมีอุปมาณะ เป็นอารมณ์ เหล่านี้เรียกว่า อารัมมณปัญญา ๔ (๑๐) มัคคสมังคิยานุ ได้แก่ นี้ ความรู้ในขารมณะ นี้ความรู้ในขารมณสมุทัยนี้ความรู้ในขารมณนิโรธ นี้ความรู้ในขารมณนิโรธคามินีปฏิปทาความรู้ในขารมณะ เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมา ทิฐิ บรรลขารมณะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในขารมณะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ บรรลขารมณสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในขารมณสมุทัย ฯลฯ บรรลขารมณนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในขารมณนิโรธ ฯลฯ บรรลขารมณนิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในขารมณนิโรธคามินีปฏิปทา

๗.๓ โพชฌงค์ ๗ คือ^{๑๓๐}

๑. สติสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสติ
๒. ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือฌัมมวิจย เช่น ภิกษุนี้เป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจย เลือกสรร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์^{๑๓๑} ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ความเลือกสรรธรรมในธรรมภายใน

^{๑๒๙} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๒/๕๑๔-๕๑๕.

^{๑๓๐} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๖/๓๕๘, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๘/๓๕๙, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๐/๓๖๑, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๒/๔๗๒, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๕/๓๖๓, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๗/๓๖๔, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๐/๓๖๕, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๒/๓๖๖.

^{๑๓๑} อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๘-๓๕๙.

ตนก็มี ในธรรมภายนอกตนก็มี ความเลื่อมใสธรรมในธรรมภายในตน ก็คือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ถึงความเลื่อมใสธรรมในธรรมภายนอกตน ก็คือธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๑๓๒}

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะ
๔. ปิตติสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปิตติ
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ
๖. สมานิสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือสมานิ
๗. อุpekขาสัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือ

อุpekขา

บรรดาโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้(๑) เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง (๒) เจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (๓) เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (๔) เจริญปิตติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (๕) เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (๖) เจริญสมานิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ (๗) เจริญอุpekขาสัมโพชฌงค์ ที่อาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง^{๑๓๓} บรรดาโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญมานที่ เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ ถึงนิพพาน เพื่อละกิเลส เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมมาน ที่ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยวิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยปิตติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยสมานิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุpekขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉนภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญมานที่ เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ให้ ถึงนิพพาน เพื่อละกิเลส เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมมาน ที่ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น อุpekขา ความวาง เหย ความเพ่งเหย ความวางจิตเป็นกลาง อุpekขาสัมโพชฌงค์ นี้เรียกว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์ สภาวธรรมที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยอุpekขาสัมโพชฌงค์^{๑๓๔} โพชฌงค์ ๗ เป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม นั้น โพธิปักขิยธรรม^{๑๓๕}

๘. ปกิณกะ

^{๑๓๒} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๙/๓๕๙-๓๖๐.

^{๑๓๓} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๑/๓๖๑.

^{๑๓๔} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๖/๓๖๔, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๑/๓๖๕-๓๖๖.

^{๑๓๕} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๒/๓๙๒.

อโมหะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสง สว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้น ธรรม สัมมาทิฎฐิ กุศลมูลคืออโมหะ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าอโมหะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๓๖}

สัมปชัญญะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความ เลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่ รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือน แผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือก เฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัมปชัญญะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๓๗} ในคำว่า มีสัมปชัญญะ นั้น สัมปชัญญะ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ นี้ เรียกว่า สัมปชัญญะ^{๑๓๘} ในคำว่า มีสติสัมปชัญญะ นั้น สติ เป็นไฉน สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สติสัมปชัญญะ เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือก เฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยสตินี้และ สัมปชัญญะนี้ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีสติสัมปชัญญะ^{๑๓๙}

วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความ เลือกสรร ความวิจยธรรม ความ กำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่ รู้ ภาวะ ที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคืด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือน แผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ เห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญา เหมือนศีลตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้น ธรรม สัมมาทิฎฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๑๔๐}

^{๑๓๖} อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖/๔๖-๔๗, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๓๑๔/๙๗, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๓/๒๗๑-๒๗๒, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๗๖/๒๗๕, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๒๙๓/๒๗๒-๒๗๓, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๐๕/๒๗๙-๒๘๐.

^{๑๓๗} อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๕๓/๓๖, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๓๓๓/๑๐๐, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๕๙/๓๓๙, อภ. ปุ. (ไทย) ๓๖/๘๐/๑๖๕.

^{๑๓๘} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๐/๓๐๘, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๑/๓๑๘, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๕/๓๙๓.

^{๑๓๙} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕๐/๓๙๘-๓๙๙, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๖/๔๐๖.

^{๑๔๐} อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๕๓/๓๖, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๓๓๕/๑๐๐, อภ. สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

กำลังคือการพิจารณา เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่ากำลังคือการพิจารณา^{๑๔๑} การพิจารณาเห็น นั้น การพิจารณาเห็น เป็นไฉน ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า การพิจารณาเห็น^{๑๔๒} เช่น ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในตนอยู่ เป็นอย่างไร...อนึ่ง รู้เหตุเกิดแห่ง สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด และเหตุเจริญบริบูรณ์แห่ง สติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว รู้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้วิริย สัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปิตติสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ ฯลฯ รู้อุpekขาสัมโพชฌงค์ภายในตนซึ่งมีอยู่ว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์ภายในตนของเราเรามีอยู่ หรือรู้อุpekขาสัมโพชฌงค์ภายในตนของเราซึ่งไม่มีอยู่ว่า อุpekขาสัมโพชฌงค์ภายในตนของเราไม่มีอยู่^{๑๔๓}

บรรดาสภาวะธรรมที่เป็นกุศลเหล่านั้น

บรรดาปัจจัยการเหล่านั้น

บรรดาธรรมเหล่านั้น วิมังสา เป็นไฉนปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมังสา^{๑๔๔} และวิมังสทธิบาท เป็นไฉนภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญญาณที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกขให้ ถึงนิพพาน เพื่อละทิฐิ เพื่อบรรลุมุมิเบื้องต้น สัจจจากาม ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค นี้เรียกว่า วิมังสทธิบาท สภาวะธรรม ที่เหลือชื่อว่าสัมปยุตด้วยวิมังสทธิบาท^{๑๔๕}

อายโกศล เป็นไฉนเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านั้นอยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิด ก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็เสื่อมไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านั้นอยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็เข้าไปเพื่อภิกขุโยภาพ ไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในข้อนั้น นี้เรียกว่า อายโกศล อปายโกศล เป็นไฉนเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านั้นอยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็ดับไป หรือเมื่อบุคคลพิจารณาธรรมเหล่านั้นอยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่ง ยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็เข้าไปเพื่อภิกขุโยภาพ ไพบูลย์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิในข้อนั้น นี้เรียกว่า อปายโกศลปัญญาแม้ทั้งหมดที่เป็นอุบายสำหรับแก้ไขในเมื่อกิจรีบด่วนหรือภัยที่เกิดขึ้นแล้ว นั้นชื่อว่า อปายโกศล^{๑๔๖}

^{๑๔๑} อภ. สจ. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๐/๓๔๐.

^{๑๔๒} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๗/๓๐๘, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๘/๓๑๗.

^{๑๔๓} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๗/๓๑๕-๓๑๗.

^{๑๔๔} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๕/๓๕๑.

^{๑๔๕} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗, อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๑/๓๕๓.

^{๑๔๖} อภ. วิ. (ไทย) ๓๕/๔๗๑/๕๐๕.

จากที่ได้กล่าวมาสรุปได้ว่า การวิจัยที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๔ เล่ม จาก ๑๒ เล่ม โดยกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของอินทรีย์ ทิณฐิ ความเป็นผู้ฉลาด ปัญญา ญาณ และการทรงทราบของตถาคต และกล่าวคุณสมบัติของนักวิจัยคือโพชฌงค์ ๗ อันมีธัมมวิจัยเป็นการวิจัย

๓.๓.๓ การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์เนติปกรณ์

การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์เนติปกรณ์ โดยกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของวิยหาระอันเป็นการจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทธพจน์ การอ้างสาธกและการจำแนกพระพุทธพจน์ วิยหาระเป็นหลักการวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะ การเลือกเฟ้นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก โดยใช้หลักการในเทศนาหาระ เพื่อให้เกิดความชัดเจนและตรงตามพุทธประสงค์ หรือนัยที่พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ (ทั้งที่เป็นคำถามและคำตอบ ที่สำคัญคือ การวิเคราะห์จำแนกตามหลักการของเทศนาหาระ คือ อัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผล อุปาย และอาณัติ) วิยหาระ จำแนกเนื้อหาที่ต้องวิจัยออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ

๑. การจำแนกโดยอรรถและศัพท์ (ปทวิจย) เป็นการวิเคราะห์บทในแต่ละประโยคตามหลักไวยากรณ์ของภาษา โดยเฉพาะไวยากรณ์ภาษาบาลี บทดังกล่าวนี้ จำแนกออกเป็น ๔ คือ บทที่เป็นนาม อาชยัต อุปัสก และนิบาต เช่นนี้ เรียกว่า จำแนกบทเชิงศัพท์ (สัทท) และการจำแนกบทอีกประการหนึ่งคือ การจำแนกบทเชิงอรรถ (อรรถ) ว่า บทนั้นมีความหมายว่าอย่างไร เป็นการวิเคราะห์ความหมายของศัพท์ การวิเคราะห์วิจยบทดังกล่าวนี้ จะปรากฏมีการใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา แต่ในคัมภีร์เนติปกรณ์ไม่ได้แสดงตัวอย่างไว้

๒. การจำแนกโดยคำถาม (ปัญหาวิจย) เป็นการวิเคราะห์วิจัยเกี่ยวกับคำถาม ที่ต้องวิเคราะห์เพราะว่าคำถามมีหลายประเภท ตามนัยอรรถกถาแห่งคัมภีร์เนติปกรณ์ จำแนกไว้ถึง ๑๑ ประเภท ดังนี้ (๑) อทิณฐโชตนาปุจฉา คือ คำถามที่ถามเพราะไม่รู้ไม่เห็น แต่อยากจะรู้ (๒) ทิณฐสังสันทนา คือ ถามเพื่อเปรียบเทียบกับความรู้เห็นที่มีอยู่ (๓) วิมตฺติเจตนา คือ ถามเพื่อตัดความสงสัย (๔) อนุมติปุจฉา คือ ถามเพื่อคล้อยตาม (๕) กเถตุกมฺยตาปุจฉา คือ ถามเพื่อจะตอบเอง (๖) เอกัสมฺพยากรณียา คือ คำถามที่สามารถตอบได้เลยโดยไม่มีเงื่อนไขใด ๆ (๗) วิวัชชพยากรณียา คือ คำถามที่จะต้องแยกแยะตอบเป็นประเด็นไป (๘) ปฏิปุจฉาพยากรณียา คือ คำถามที่ต้องย้อนถามก่อนแล้วจึงตอบ (๙) ฐปณียา คือ คำถามที่ต้องงดไว้ไม่ตอบ (๑๐) ธัมมาธิษฐานา คือ คำถามที่มุ่งหมายถึงธรรม (๑๑) สัตตาธิษฐานา คือ คำถามที่มุ่งหมายถึงสัตว์ การศึกษาตีความ จึงจำเป็นต้องจำแนกแยกแยะให้ได้ว่า ในกรณีที่มีการถามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เท่าที่มีผู้มาทูลถามพระพุทธเจ้า หรือเป็นคำถามของบุคคลอื่น ๆ ได้ก็ตาม เป็นคำถามประเภทไหนในบรรดาคำถามแต่ละประเภทดังกล่าว เพราะเมื่อจำแนกได้แล้วว่า เป็นคำถามประเภทไหน จะได้ตอบให้ตรงประเด็น หรือปฏิบัติให้ตรงกับลักษณะคำถามนั้น ๆ

๓. การจำแนกคำตอบ (วิสัชนาวิจย) มีลักษณะและประเภทเช่นเดียวกับคำถาม เพราะจะต้องตอบให้ตรงประเด็นกับคำถามนั้น ๆ ดังนั้น ลักษณะประเภทของคำตอบและคำถามจึงมีจำนวนเท่ากัน ในการศึกษาตีความ ผู้ศึกษาตีความต้องวินิจฉัย จำแนกแยกแยะด้วยว่า ลักษณะการ

ตอบปัญหาของพระพุทธเจ้าหรือของเหล่าพระสาวก มีลักษณะการตอบเป็นประเภทไหน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การตอบปัญหาของพระพุทธเจ้า ๔ ลักษณะ คือ (๑) เอกังสพยากรณ์ ตอบตรงทันที (๒) วิภังชพยากรณ์ ตอบแบบแยกแยะให้เห็นชัดในประเด็นต่าง ๆ (๓) ปฏิปุจฉาพยากรณ์ ตอบแบบย้อนถามเพื่อให้อยู่ในประเด็นเดียวกัน (๔) ฐปณียพยากรณ์ ตอบแบบไม่ตอบ นอกจากนี้ การตอบคำถามของผู้ไม่รู้ ผู้มีความสงสัย ผู้ประสงค์เทียบเคียงหรือเพื่อให้มั่นใจก็ตาม ลักษณะการตอบคำถามยังคงอยู่ใน 4 ลักษณะของการตอบปัญหาดังกล่าวนี้ ซึ่งวัตถุประสงค์ หรือเจตนารมณ์ของผู้ถามปัญหานั้นมีส่วนสำคัญในการจะตอบปัญหานั้น ๆ ด้วย เช่น ผู้ที่ประสงค์จะถามเพื่อเทียบเคียงแนวคิดคำสอนเพื่อถึงเข้าเป็นฝักฝ่ายสนับสนุนแนวความคิดของตนหรือคำถามที่มีลักษณะสุดโต่งไม่ทางใดทางหนึ่ง เช่นนี้ พระพุทธเจ้าจะทรงใช้วิธีฐปณียพยากรณ์

๔. การจำแนกความก่อนหลัง (ปุพพาปรวิจย) การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างประโยคข้อความหน้ากับประโยคข้อความหลังที่เชื่อมความขยายความกันและกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ระหว่างคำถามกับคำตอบ ประโยคคำถามถือว่าเป็นข้อความหน้า สำหรับประโยคคำตอบเป็นข้อความหลัง เพื่อให้เห็นถึงความมีเอกภาพระหว่างคำถามกับคำตอบ มิให้เกิดความขัดแย้งกัน การศึกษาตีความต้องคำนึงถึงประเด็นนี้ด้วย อย่างไรก็ตาม คำหน้ากับคำหลังที่ว่านี้ ไม่ได้หมายถึงเฉพาะคำถามกับคำตอบเท่านั้น ประโยคข้อความอื่น ๆ ที่อธิบายขยายความประโยคข้อความข้างหน้าตน จัดเป็นคำหน้ากับคำหลังด้วย ตัวอย่าง เช่น (๑) คำถามกับคำตอบ ในประโยคคำถามว่า “เกณสูนิวุโต โลโก” (อะไร ห่อหุ้มสัตว์โลกไว้) เป็นคำหน้า ประโยคคำตอบว่า “อวิชชา นินวุโต โลโก” (อวิชชาห่อหุ้มสัตว์โลกไว้) จัดเป็นคำหลัง (๒) ประโยคข้อความทั่วไป เช่น “นิรวณฺเห นินวุโต โลโก” (นิรวณฺห์ทั้งหลายห่อหุ้มสัตว์โลกไว้) จัดเป็นคำหน้า และ “อวิชชา นินรวณฺหา หิ สพเพ สตฺตา” (สรรพสัตว์มีอวิชชาเป็นเครื่องห่อหุ้มไว้) จัดเป็นคำหลัง และประโยคข้อความต่อ ๆ ไป ที่ขยายความซึ่งกันและกัน จะกลายเป็นคำหน้ากับคำหลังของกันและกันจนกว่าจะจบข้อความ การพิจารณาวิเคราะห์ข้อความหน้ากับข้อความหลังดังกล่าว จะทำให้ได้เนื้อหาสาระที่แท้จริง และจะเห็นถึงความสอดคล้องต้องกันตลอดสายของพุทธธรรม

๕. การจำแนกอัสสาท (อัสสาทวิจย) เป็นการจำแนกข้อดี ความพึงพอใจ ยินดี ด้านที่เป็นคุณหรือแง่บวกของธรรมนั้นว่า มีข้อดีที่ทำให้เกิดความพึงพอใจหรือมีประโยชน์อย่างไร ได้แก่ สุข โสมนัส อิกฺขารมณฺ ัตถนา และวิปฺลสา โดยที่ัตถนาและวิปฺลสา เป็นอัสสาทะในฐานะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดี ส่วนเวทนา อิกฺขารมณฺในภุมิ ๓ เป็นอัสสาทะในฐานะเป็นผล อัสสาทะจึงมีทั้งส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผล

๖. การจำแนกโทษ (อาทินววิจย) เป็นการจำแนกข้อเสีย หรือ ด้านลบที่เป็นโทษของธรรมนั้น ที่ควรระวังและควรหลีกเลี่ยง ได้แก่ ทุกขเวทนา อนิฏฐารมณฺต่าง ๆ การปรุงแต่งในภุมิ ๓ (เตฏฺหมิกสังขาร) เป็นอาทินวะด้วยในฐานะเป็นธรรมชาติที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของความเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ปราศจากตัวตนที่แท้จริง

๗. การจำแนกนิสสรณะ (นิสสรณวิจย) เป็นการจำแนกทางออก แนวทางออกจากข้อเสีย ปัญหา หรือสิ่งที่เป็นโทษนั้น ๆ ได้แก่ อริยมรรค และนิพพาน ที่เป็นเป้าหมายสูงสุด นิสสรณะ

ดังกล่าวนี้ จึงมีนัยความหมายทางภาษาเป็นทั้งเหตุและผลของการปฏิบัติ นิสสรณะในความหมายที่เป็นเหตุ ได้แก่ อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม สติปัฏฐาน เพราะธรรมเหล่านี้เป็นเหตุให้หลุดพ้นจากความทุกข์ได้ นิสสรณะในความหมายที่เป็นผล ได้แก่ นิพพาน

๘. การจำแนกจุดมุ่งหมาย (ผลวิชัย) เป็นการจำแนกผลลัพธ์ หรืออานิสงส์ที่เกิดจากการดำเนินตามนิสสรณะหรือทางออกนั้นแล้ว ได้แก่ ความรู้ที่ได้รับจากการฟัง เรียกว่า สุตมยปัญญา หรือสุตมยญาณ ตลอดถึงความรู้ธรรมในระดับสูงขึ้นไป กระทั่งสัมมาสัมโพธิญาณ

๙. การจำแนกอุบาย (อุบายวิชัย) เป็นการจำแนกอุบายหรือวิธีการที่แยบยลเพื่อให้เกิดผล โดยใช้อุบายบางอย่างกระตุ้นให้ดำเนินตามแนวทางออกที่เสนอไว้ ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นเบื้องต้นของอริยมรรค หรืออุบายที่จะทำให้เกิดการบรรลุอริยมรรค และบรรลุนิพพานในที่สุด เช่น พรโตฆะและโยนิโสมนสิการ เป็นเบื้องต้นแห่งการเกิดขึ้นของสัมมาทิฐิ เป็นต้น

๑๐. การจำแนกการชักชวน (อาณัตติวิชัย) เป็นการจำแนกการกล่าวชักจูง โนมน้าว ให้แรงจูงใจใฝ่รู้ ใฝ่กระทำ ประพฤติปฏิบัติ ทั้งชักชวน ชี้ชวน และสั่งบังคับ ได้แก่ คำสั่ง คำแนะนำ คำเชิญชวนให้ปฏิบัติ เช่น “อุปมาเทน สมปาเทถ ท่านทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมถึง” คำว่า “จง” เป็นลักษณะของอาณัตินี้

๑๑. การจำแนกโดยการอ้างพุทธพจน์ (อนุคติวิชัย) เป็นการวิเคราะห์วิจัยถึงสิ่งที่กล่าวมาแล้วนำมากล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่ง อนุคติ คือ การกล่าวซ้ำถึงสิ่งที่ได้กล่าวมาแล้วอีกครั้งหนึ่ง เป็นการสรุปย้ำประเด็นที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งถ้อยคำที่นำมากล่าวนั้น อาจเป็นข้อความที่อ้างมาจากที่อื่นเพื่อสนับสนุนข้อความที่กล่าวมาแล้ว เป็นลักษณะการวิจัยที่มีการอ้างอิงข้อความอื่น เพื่อให้ข้อความที่กล่าวมานั้นมีความน่าเชื่อถือ ไม่เลื่อนลอย คำที่มีความหมายเหมือนกันกับคำว่า อนุคติ มีหลายคำ เช่น สังคหกา อุทานคาถา คำเหล่านี้เป็นโวพจน์กัน สามารถใช้แทนกันได้ ซึ่งในบางคัมภีร์อาจใช้คำเหล่านี้ต่างกันไป บางคัมภีร์ใช้คำว่า อุทานคาถา บางคัมภีร์ใช้คำว่า อนุคติ บางคัมภีร์ใช้คำว่า สังคหกา กระนั้นก็ตาม ขอให้เข้าใจว่ามีความหมายเหมือนกัน คือเป็นการสรุปย้ำข้อความที่กล่าวมา โดยนำข้อความอื่นมาสนับสนุนให้น้ำหนักยิ่งขึ้น ซึ่งอาจเป็นข้อความที่เป็นพุทธพจน์ หรือคำของอาจารย์ในอดีตก็ได้ เราจะพบการอ้างอิงลักษณะใช้คำภาษาบาลี เช่น เตนนาห ภควา (เหตุนี้ พระผู้พระภาคเจ้า จึงตรัสว่า) ยถาห ภควา (เหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า) เตนนาหุ โปราณา (เพราะเหตุนี้ โปราณาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า)

วิจัยหาระ จึงเป็นกรอบในการศึกษาตีความธรรมวินัยที่ค่อนข้างครอบคลุม ซึ่งผู้ศึกษาจำเป็นต้องมีความรู้พื้นฐานด้านภาษา โดยเฉพาะภาษาบาลีที่ใช้บันทึกคำสอน เพราะการศึกษาวิจัยถ้าจะให้มีความหมายสมบูรณ์ต้องพิจารณาทั้งในแง่อรรถและในแง่พยัญชนะ ซึ่งอิงอาศัยกันและกัน อรรถมีอยู่ในพยัญชนะ และพยัญชนะจะเป็นสื่อให้เข้าใจถึงอรรถด้วย

จากที่ได้กล่าวมาสรุปได้ว่า การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์เนติปิฎก โดยกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของวิจัยหาระอันเป็นการจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทธพจน์ การอ้างสาธกและการจำแนกพระพุทธพจน์ โดยแบ่งออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ ๑) การจำแนกโดยอรรถและศัพท์ (ปทวิชัย)

๒) การจำแนกโดยคำถาม (ปัญหาวิจัย) ๓) การจำแนกคำตอบ (วิธีชนาวิจัย) ๔) การจำแนกความก่อนหลัง (บุพพาปวิจัย) ๕) การจำแนกอัสสาท (อัสสาทวิจัย) ๖) การจำแนกโทษ (อาทินววิจัย) ๗) การจำแนกนิสสรณะ (นิสสรณวิจัย) ๘) การจำแนกจุดมุ่งหมาย (ผลวิจัย) ๙) การจำแนกอุปาย (อุปายวิจัย) ๑๐) การจำแนกการชักชวน (อาณัตติวิจัย) และ ๑๑) การจำแนกโดยการอ้างพุทธพจน์ (อนุคติวิจัย)

๓.๔ บทสรุป

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นที่บันทึกพระธรรมวินัยอันเป็นพระสัทธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันเรียกว่าพระสัทธรรม ๓ เพราะวาพระปริยัติเป็นปทัฏฐานให้เกิดมีพระปฏิบัติสัทธรรมอันประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา และส่งผลต่อพระปฏิเวธสัทธรรมอันประกอบด้วย มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุด คัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วย (๑) พระไตรปิฎก บันทึกสัทธรรมเป็นพระพุทธพจน์ของพระพุทธเจ้าและคำสอนของพระสาวก (๒) ปกรณ์วิเสส บันทึกผลงานอิสระของพระเถระผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยอธิบายธรรมวินัยโดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ต่างๆ (๓) อรรถกถาบันทึกคำขยายและคำอธิบายความในพระไตรปิฎก (๔) ฎีกาบันทึกคำขยายเนื้อความหรือแต่งแก้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น (๕) อนุฎีกาบันทึกคำเสริมความเป็นการแต่งแก้หรืออธิบายฎีกา

วิจัยในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาใช้คำว่า วิจัย มาจากกรุปวิเคราะห์ว่า “วิ+จิ+ณ=วิจัย” แปลว่า การเลือกเฟ้น การค้นหา และการพิจารณา ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก โดยใช้ ๓ คำศัพท์ประกอบด้วย วิจัย วิจัยโย วิจัย จะปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๒ คัมภีร์คือ พระสุตตันตปิฎก จำนวน ๑๙ เล่ม ๑๗๘ ศัพท์ และพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๔ เล่ม ๒๓๘ ศัพท์ รวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๔๑๖ ศัพท์ โดยมีคำว่า ธีมมวิจโย (ความวิจัยธรรม, ความเลือกเฟ้นธรรม) มากที่สุดจำนวน ๑๖๓ ศัพท์ รองลงมาคือธีมมวิจยัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเฟ้นธรรม) จำนวน ๑๓๒ ศัพท์ และรองลงมาคืออวิจโย (ความเลือกสรร) จำนวน ๓๙ ศัพท์ และวิจัยโย (ความวิจัย) จำนวน ๓๖ ศัพท์ ตามลำดับ ตามลำดับ และในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์แนะนำแนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธพจน์โดยพระมหากัจจายนะผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิศดาร ซึ่งปรากฏอยู่ในส่วนของหาระ ๑๖ ที่เป็นหลักการอธิบายศัพท์ พยัญชนะให้เข้าใจอย่างละเอียดชัดเจน วิจัยหาระเป็นหลักการวิจัยหรือการวิเคราะห์ การจำแนกแยกแยะ

การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นการอธิบายถึงความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความเลือกเฟ้นธรรมในทางพระพุทธศาสนาเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วคือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในพระสุตตันตปิฎก โดยกล่าวถึงการวิจัยว่าเป็นไวพจน์ของปัญญา เช่น คำว่า ธี มุณี มันทา เมธา เป็นต้น และกล่าวคุณสมบัติของนักวิจัยคือโพชฌงค์ ๗ อันมีธีมมวิจยเป็นการวิจัย และพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโดยการวิจัยประกอบด้วย อปริหานิยธรรม ๗, สติปัฏฐาน ๔ (กาย เวทนา ธรรม), ปธาน ๔ (ภาวนา), พละหรืออินทรีย์ ๕ (ปัญญา), มรรค ๘ (สัมมาทิฐิ) และอา

นาปานสติ ในพระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของอินทรีย์ ทิณฺณิ ความเป็นผู้ฉลาด ปัญญาญาณ และการทรงทราบของตถาคต และกล่าวคุณสมบัติของนักวิจัยคือโพชฌงค์ ๗ อันมีธัมมวิจัยเป็นการวิจัย และในคัมภีร์เนติปกรณ์ โดยกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของวิจัยหระอันเป็นการจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทธพจน์ การอ้างสาธกและการจำแนกพระพุทธพจน์ โดยแบ่งออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ ๑) การจำแนกโดยอรรถและศัพท์ (ปทวิจัย) ๒) การจำแนกโดยคำถาม (ปัญหาวิจัย) ๓) การจำแนกคำตอบ (วิสัชนาวิจัย) ๔) การจำแนกความก่อนหลัง (ปุพพาปรวิจัย) ๕) การจำแนกอัสสาท (อัสสาทวิจัย) ๖) การจำแนกโทษ (อาทีนววิจัย) ๗) การจำแนกนิสสรณะ (นิสสรณวิจัย) ๘) การจำแนกจุดมุ่งหมาย (ผลวิจัย) ๙) การจำแนกอุปาย (อุปายวิจัย) ๑๐) การจำแนกการชักชวน (อาณัตติวิจัย) และ ๑๑) การจำแนกโดยการอ้างพระพุทธพจน์ (อนุคฺติวิจัย)

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้สรุปลงในประเด็นสำคัญ ๒ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท และ (๒) เพื่อศึกษาวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีการวิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน (Documentary Research) โดยวิเคราะห์ (๑) การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive analysis) (๒) การตีความหมาย (Interpretation) และ (๓) การสังเคราะห์ (Synthesis) เกี่ยวกับการศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis Technique) เพื่อนำเสนอการความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

๔.๑.๑ แนวคิดเรื่องวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

การวิจัยเป็นศัพท์ในทางวิชาการแต่ในทางพระพุทธศาสนาใช้คำศัพท์ว่า วิจัย ซึ่งรูปศัพท์แยกวิเคราะห์ได้ว่า วิ+จิ+ณ = วิจัย แปลว่า เลือกรู้อย่างถี่ถ้วน พิจารณา ในภาษาบาลีโรมันว่า Vicayo แปลว่า Research Investigation ในภาษาสันสกฤตใช้คำว่า Vicaya ในคัมภีร์อภิธานวรรณญาณได้กล่าวถึงศัพท์การคิด การเลือก การวิจัย การค้นคว้าไว้ ๒ ศัพท์ คือ วิจัย และ มคฺคณา

ลำดับเหตุการณ์แสวงหาความรู้ความจริงในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแสดงถึงการการวิจัยของพระพุทธเจ้าเริ่มจากพระองค์ทรงเห็นเทวทูตทั้ง ๔ ในพระราชอุทยานและทรงตั้งคำถามว่ามีหนทางที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายหรือไม่ จึงได้เดินทางออกแสวงหาคำตอบจากครูบาอาจารย์มีอุทกดาบส และอาฬารดาบส และได้คำตอบ (การตรัสรู้) ได้ต้นโพธิ์ และพระองค์ทรงพิจารณาถึงคำตอบที่พระองค์ตรัสรู้

การวิจัยในทางพระพุทธศาสนาเป็นผลการตรัสรู้สัจธรรมผ่านการศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ วิพากษ์ และวิจัยจากประสบการณ์จริงของพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาพระอภิธรรม อัญญสาลินี ได้อธิบายการวิจัยพระอภิธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ว่า “...ถามว่า วิจัย ณ ที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์

ถามว่า วิจัยในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว ถามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระสัพพัญญูพุทธเจ้า...”

กระบวนการวิจัยคือหลักอริยสัจ ๔ เป็นกระบวนการวิธีวิทยาการวิจัยตามแนวทางพระพุทธศาสนาในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเปรียบได้กับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แต่อริยสัจจะมีกระบวนการวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ กระบวนการคือ กระบวนการเกิดเป็นกระบวนการคิดในปัญหาการวิจัยอันประกอบด้วยทุกข์ (ผล) เป็นขั้นกำหนดปัญหาว่าคืออะไร อยู่ที่ไหน และมีขอบเขตแคใด และสมุทัย (เหตุ) เป็นขั้นสืบสาวเหตุด้วยการหยั่งหาสาเหตุของปัญหาโดยการวิธีการของปรโตโฆสะอันเป็นเสียงจากภายนอกอันเป็นกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการอันเป็นกระบวนการคิด ๑๐ ประการ และกระบวนการดับเป็นกระบวนการแก้ปัญหอันประกอบด้วยนิโรธ (ผล) เป็นขั้นแก้นิโรธเพื่อให้เห็นกระบวนการแก้ปัญหที่เป็นไปได้อย่างไร และมรรค (เหตุ) เป็นขั้นเพ้นหามรรคด้วยกระบวนการแสวงหา การตรวจสอบ และการสรุปผล โดยกระบวนการของมรรคอันเป็นทางสายกลางในทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติในการแสวงหาความรู้ความจริงอันเป็นกระบวนการของมนุษย์ที่จะนำไปแก้ปัญห (ทุกข์) โดยเริ่มที่สัมมาทิฐิไปจนถึงสัมมาสมาธิ ซึ่งสัมมาทิฐิมิปัจจัยสาเหตุมาจากปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ และมรรคเมื่อกกล่าวโดยย่อคือปัญญา ศีล สมาธิ อันเรียกว่าไตรสิกขา อันเป็นหลักการศึกษาในทางพระพุทธศาสนา โดยมีโพชฌงค์ที่เป็นหลักธรรมแห่งการตรัสรู้เป็นคุณสมบัติของนักวิจัยในการเลือกเฟ้น ในการค้นหา และในการพิจารณาธรรม

๔.๑.๒ วิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นที่บันทึกพระธรรมวินัยอันเป็นพระสัทธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอันเรียกว่าพระสัทธรรม ๓ เพราะวาพระปริยัติเป็นปทัฏฐานให้เกิดมีพระปฏิบัติสัทธรรมอันประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา และส่งผลต่อพระปฏิเวธสัทธรรมอันประกอบด้วย มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุด คัมภีร์ในทางพระพุทธศาสนาประกอบด้วย (๑) พระไตรปิฎก บันทึกสัทธรรมเป็นพระพุทพจน์ของพระพุทธเจ้าและคำสอนของพระสาวก (๒) ปกรณวิเสส บันทึกผลงานอิสระของพระเถระผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยอธิบายธรรมวินัยโดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ต่างๆ (๓) อรรถกถาบันทึกคำขยายและคำอธิบายความในพระไตรปิฎก (๔) ฎีกาบันทึกคำขยายเนื้อความหรือแต่งแก้ไขข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น (๕) อนุฎีกาบันทึกคำเสริมความเป็นการแต่งแก้ไขหรืออธิบายฎีกา

วิจัยในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาใช้คำว่า วิจัย มาจากรูปวิเคราะห์ว่า “วิ+จิ+ณ=วิจัย” แปลว่า การเลือกเฟ้น การค้นหา และการพิจารณา ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก โดยใช้ ๓ คำศัพท์วิจัยในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาใช้คำว่า วิจัย มาจากรูปวิเคราะห์ว่า “วิ+จิ+ณ=วิจัย” แปลว่า การเลือกเฟ้น การค้นหา และการพิจารณา ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก โดยใช้ ๓ คำศัพท์ประกอบด้วย วิจัย วิจโย วิจัย จะปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๒ คัมภีร์คือ พระสุตตันตปิฎก จำนวน ๑๙ เล่ม ๑๗๘ ศัพท์ และพระอภิธรรมปิฎก จำนวน ๔ เล่ม ๒๓๘ ศัพท์ รวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน ๒๓ เล่ม ๔๑๖ ศัพท์ โดยมีคำว่า ธีมมวิจโย (ความวิจัยธรรม, ความเลือกเฟ้นธรรม) มากที่สุดจำนวน ๑๖๓ ศัพท์ รองลงมาคือธีมมวิจยัสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่

เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการเพ็นธรรม) จำนวน ๑๓๒ ศัพท์ และรองลงมาคือปวิจโย (ความเลือกสรร) จำนวน ๓๙ ศัพท์ และวิจโย (ความวิจัย) จำนวน ๓๖ ศัพท์ ตามลำดับ ตามลำดับ และในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกา ซึ่งเป็นคัมภีร์แนะนำแนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธรูป โดยพระมหากัจจายนะผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิศดาร ซึ่งปรากฏอยู่ในส่วนของหาระ ๑๖ ที่เป็นหลักการอธิบายศัพท์ พยายามให้เข้าใจอย่างละเอียดชัดเจน วิจัยหาระเป็นหลักการวิจัยหรือการวิเคราะห์ การจำแนกแยกแยะ

การวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นการอธิบายถึงความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความเลือกเพ็นธรรมในทางพระพุทธศาสนาเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วคือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ในพระสูตรต้นตปิฎก โดยกล่าวถึงการวิจัยว่าเป็นไวยากรณ์ของปัญญา เช่น คำว่า อธิ มณี มันทา เมธา เป็นต้น และกล่าวคุณสมบัติของนักวิจัยคือโพชฌงค์ ๗ อันมีธัมมวิจัยเป็นการวิจัย และพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโดยการวิจัยประกอบด้วย อปริหานิยธรรม ๗, สติปัฏฐาน ๔ (กาย เวทนา ธรรม), ปธาน ๔ (ภาวนา), พละหรืออินทรีย์ ๕ (ปัญญา), มรรค ๘ (สัมมาทิฐิ) และอานาปานสติ ในพระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของอินทรีย์ ทิฐิ ความเป็นผู้ฉลาด ปัญญาญาณ และการทรงทราบของตถาคต และกล่าวคุณสมบัติของนักวิจัยคือโพชฌงค์ ๗ อันมีธัมมวิจัยเป็นการวิจัย และในคัมภีร์เนตติปกรณ์ โดยกล่าวถึงการวิจัยในเรื่องของวิจัยหะอันเป็นการจำแนกคำถามและคำตอบของพระพุทธรูป การอ้างสาธกและการจำแนกพระพุทธรูป โดยแบ่งออกเป็น ๑๑ ประเภท คือ ๑) การจำแนกโดยอรรถและศัพท์ (ปทวิจัย) ๒) การจำแนกโดยคำถาม (ปัญหาวิจัย) ๓) การจำแนกคำตอบ (วิสัชนาวิจัย) ๔) การจำแนกความก่อนหลัง (ปุพพาปรีวิจัย) ๕) การจำแนกอัสสาท (อัสสาทวิจัย) ๖) การจำแนกโทษ (อาทีนวิจัย) ๗) การจำแนกนิสสระณะ (นิสสระณวิจัย) ๘) การจำแนกจุดมุ่งหมาย (ผลวิจัย) ๙) การจำแนกอุบาย (อุบายวิจัย) ๑๐) การจำแนกการชักชวน (อาณัตติวิจัย) และ ๑๑) การจำแนกโดยการอ้างพุทธรูป (อนุคิตวิจัย)

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการทำการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยพบว่า ยังมีประเด็นที่น่าสนใจที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ผู้วิจัยได้ทำการวิจัยไปแล้วนั้นสมควรที่จะต้องมีการนำไปศึกษาค้นคว้าวิจัยต่อไป เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ละเอียดและเป็นประโยชน์มากยิ่งขึ้น ดังนี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในการศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมาทั้งหมด พบว่ามีบางประเด็นที่ผู้ศึกษาหรือผู้สนใจทั่วไปรวมถึงหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับองค์กรและสังคมได้ดังนี้

๑) มหาวิทยาลัยที่เปิดการศึกษาทางพระพุทธศาสนาควรกำหนดนโยบายเรื่องรูปแบบการวิจัยทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาของสาขาวิชาพระพุทธศาสนา พุทธศาสนศึกษา เป็นต้น

๒) หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรกำหนดนโยบายทางเลือกเรื่องวิธีวิทยาการวิจัยในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาสามารถทำการศึกษาวิจัยแสวงหาองค์ความรู้ควรนำรูปแบบวิธีวิทยาการวิจัยทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

ในการศึกษาความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมาทั้งหมดพบว่า มีบางประเด็นที่ผู้ศึกษาหรือผู้สนใจทั่วไปรวมถึงหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องนำผลวิจัยไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับองค์กรและสังคมได้ดังนี้

๑) มหาวิทยาลัยที่ทำการศึกษากิจทางพระพุทธศาสนา นำผลวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาของสาขาวิชาพระพุทธศาสนา พุทธศาสนศึกษา เป็นต้น

๒) หน่วยงานที่ศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาสามารถทำการศึกษาวิจัยแสวงหาองค์ความรู้ควรนำรูปแบบการวิจัยทางพระพุทธศาสนา

๔.๒.๓ ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาค้างต่อไป

ในประเด็นเกี่ยวกับการวิจัยในอนาคตผู้วิจัยเห็นว่า ยังมีบางประเด็นที่เกี่ยวข้องกับความหมายของ “วิจัย” ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทยังต้องศึกษาต่อไป ซึ่งประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นสมควรว่าจะต้องมีการศึกษากันไปมีดังต่อไปนี้

๑) ควรนำไปศึกษาในประเด็นเรื่องวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกับพระพุทธศาสนายานแตกต่ากันหรือไม่

๒) ควรนำไปศึกษาในประเด็นเรื่องวิจัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมีอิทธิพลต่อประชาชนในสังคมไทยอย่างไร

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระธรรมบาลเถระ. เนตติฎีกา: คัมภีร์อธิบายเนตติอรรถกถา. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย. นครปฐม: ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

_____. เนตติอรรถกถา: คัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย. นครปฐม: ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

พระมหากัจจายนเถระ. เนตติปกรณ์. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ; พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. เนตติปกรณ์ บาลี-ไทย ฉบับภูมิพลโลกิขุ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๔.

_____. เนตติอรรถกถา ขุททกนิกาย บาลี-ไทย ภาค ๑ ฉบับภูมิพลโลกิขุ. โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๘.

_____. เนตติอรรถกถา ขุททกนิกาย บาลี-ไทย ภาค ๒ ฉบับภูมิพลโลกิขุ. โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๘.

_____. เปฏโกปเทสปกรณ์ บาลี-ไทย ฉบับภูมิพลโลกิขุ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๘.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กองวิชาการ. สรรพศาสตร์ในพระไตรปิฎก. มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย, ๒๕๕๑.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกศึกษา ฉบับปรับปรุง. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

จำรูญ ธรรมดา. กระบวนการตีความพระพุทธพจน์ตามแนวของคัมภีร์เนตติ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕.

ชาติเมธี หงษา. **พระไตรปิฎกเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๕๙.

ณรงค์ โพธิ์พุกษานันท์. **ระเบียบวิธีวิจัยหลักการ แนวคิด และเทคนิคการเขียนรายงานการวิจัย**.

พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: เอ็กซ์เปอร์เน็ท, ๒๕๕๗.

ทิพย์สิริ กาญจนวาสี และศิริชัย กาญจนวาสี. **วิธีวิทยาการวิจัย**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ทรีปีการพิมพ์และตรายาง จำกัด, ๒๕๕๙.

นายสิริ เพ็ชรไชย. **แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเล่ม ๑**. โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นขำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย. มูลนิธิภูมิพลโลกิฆุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. ม.ป.ป.

ปรุตม์ บุญศรีตัน. “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาท. **ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระธรรมโกศาจารย์ ประยูร ธมมจิตโต. **ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพมหานคร: ปัญญาประดิษฐาน, ๒๕๕๖.

_____. **การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย**. ปรากฏในการประชุมวิชาการประจำปี ๒๕๓๘ ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยสกว. วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๓๘ ณ โรงแรมเซ็นทรัลพลาซ่า กรุงเทพมหานคร.

_____. **พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๖.

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมมจิตโต). **วิธีบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่**. บทบรรยายในการสัมมนาพุทธศาสตร์บัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ณ หอประชุมพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๕๒ ในการประชุมวิชาการระดับชาติ มจร ครั้งที่ ๑. วังน้อย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. **พระพุทธศาสนากับวิทยาการสมัยใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหาอดิสร ถิรสีโล. **ประวัติคัมภีร์บาลี**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

รัตน์ บัสนธ์. **ปรัชญาวิจัย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____ . **วิธีการเชิงผสมผสานสำหรับการวิจัยและประเมิน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

วรรณิ์ แกมเกตุ. **วิธีวิทยาการวิจัยทางพฤติกรรมศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

องอาจ นัยพัฒน์. **วิธีวิทยาการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สามลดา, ๒๕๔๙.

(๒) **ดุขฎิณิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์:**

ธานี สุวรรณประทีป. “คัมภีร์สารัตถสมุจจยจตุภาณวารอรรถกถา: การแปลและการวิเคราะห์”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิณิบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง. “รูปแบบและหลักการของการปกครองในพระไตรปิฎก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิณิบัณฑิตพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระครูศรีวรพินิจ สมคิด คมภิรญาโณ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โศตัพพมาลินี”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิณิบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหาบุรณะ ชาตเมโธ โพธิ์นอก. “คัมภีร์วิสุทธีมคคคณฐี: การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิณิบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

วัชรระ งามจิตรเจริญ. “นิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท: อัตตาหรืออนัตตา”. **วิทยานิพนธ์ดุขฎิณิบัณฑิตอักษรศาสตร์ ปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

๒. ภาษาอังกฤษ

1. Primary Sources

2. Secondary Sources

(I) Books:

Charles Teddlie and Abbas Tashakkori. **Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences**. Sage. Los Angeles. 2009.

Earl R. Babbie. **The Practice of Social Research**. 13th ed.. International ed. Belmont. CA: Wadsworth. Cengage Learning. 2013.

John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark. **Designing and Conducting Mixed Methods Research**. Sage. Los Angeles. 2011.

Kerlinger. F.n; & Lee. H.B.. **Foundations of Behavioral Research**. 4th ed.. United States: Wadsworth. Thomson Learning. 2000.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ ฉายา/นามสกุล	: พระมหาไธ้ ธมฺมเมธี (แช่ฉั่ว)
ว/ ด/ ป เกิด	: วันพุธที่ ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๒
ภูมิลำเนาที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๑๑๗ หมู่ ๓ ตำบลตะแบะ อำเภอมือเืองฯ จังหวัดเพชรบูรณ์ ๖๗๐๐๐
การศึกษา	: พ.ศ. ๒๕๓๘ สอบไล่ได้นักธรรมชั้นเอก สำนักศาสนศึกษาวัดทราย มูล จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๔๙ สอบไล่ได้เปรียญธรรม ๖ ประโยค สำนักศาสนศึกษา วัดนครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ พ.ศ. ๒๕๔๖ จบการศึกษาระดับปริญญาตรี สาขาวิชาสังคมศึกษา จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ พ.ศ. ๒๕๕๐ จบการศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาการวิจัยและ พัฒนาการศึกษา จากมหาวิทยาลัยนเรศวร จังหวัด พิษณุโลก
อุปสมบท	: วันพุธที่ ๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๔๒
สังกัด	: วัดนครสวรรค์ พระอารามหลวง บ้านเลขที่ ๗๐๒ ถนนโกสีย์ ตำบล ปากน้ำโพ อำเภอมือเืองฯ จังหวัดนครสวรรค์ ๖๐๐๐๐
ตำแหน่ง	: -ผู้อำนวยการสำนักวิชาการ วิทยาเขตนครสวรรค์ -อาจารย์ประจำ มจร วิทยาเขตนครสวรรค์ -ผู้ช่วยเลขานุการเจ้าคณะจังหวัดนครสวรรค์ -ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จังหวัดนครสวรรค์
ปีที่เข้าศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๕๗
ปีที่สำเร็จการศึกษา	: ปีการศึกษา ๒๕๖๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดนครสวรรค์ พระอารามหลวง บ้านเลขที่ ๗๐๒ ถนนโกสีย์ ตำบล ปากน้ำโพ อำเภอมือเืองฯ จังหวัดนครสวรรค์ ๖๐๐๐๐
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์ ๙๙๙ หมู่ ๖ ตำบลนครสวรรค์ออก อำเภอมือเืองฯ จังหวัดนครสวรรค์ ๖๐๐๐๐ โทร. ๐-๕๖๒๑-๙๙๙๙, ๐๘-๓๒๖๗-๙๖๔๙ โทรสาร ๐- ๕๖๒๑-๙๙๙๘